

LOVAS BORBÁLA – TUBAY TIZIANO

17–18. századi könyvbejegyzések Micz bántól a székely írásig

A halotti beszédek a 16. és 17. században és a Halotti pompa jelentősége

A halotti beszédek korpusza a magyar irodalomtörténet-írás kimeríthetetlen forrása. A magyar nyelvű anyag feltárása a nyomtatott munkák tekintetében 1711-ig, majd további kutatással a 18. századig megtörtént, emellett a kéziratos anyag vizsgálata is megkezdődött. A modern kutatás egyik fontos alapköve Kecskeméti Gábor 1998-ban megjelent monográfiája, mely egyúttal táblázatos formában is összefoglalja a magyar nyelvű nyomtatványok adatait.¹ A téma iránti érdeklődés a mai napig nem vesztett lendületéből, számos feltáró és ismertető tanulmány, monográfia látott napvilágot, különösen az utolsó években.²

* Lovas Borbála az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi magyar irodalom tanszékének adjunktusa. Tubay Tiziano a kutatás ideje alatt a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Osztályának tagja volt. A tanulmány az OTKA FK 135165 sz. pályázat és az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Historia litteraria 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998). A kötetben megjelent magyar nyelvű beszédeket tartalmazó összefoglaló táblázat adatbázisba rendezett változata kiegészült a latin, német és biblikus cseh nyelvű anyaggal: KECSKEMÉTI GÁBOR, PAPP Ingrid és SZEKLER Enikő, *A magyarországi halotti beszédek adatbázisa*, hozzáférés: 2021.05.24, <http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/csv/index.html>. Az adatbázis a Magyarországon nyomtatásban megjelent magyar és biblikus cseh nyelvű halotti beszédeket tartalmazza 1711-ig, valamint a latin nyelvű anyagot 1670-ig, a német nyelvűt pedig 1655-ig dolgozza fel.
- 2 A teljesség igénye nélkül: MACZÁK Ibolya, „A prédikációk szerepe és jelentősége a lelkiségtörténeti kutatásokban”, in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI NAGY László, 63–89 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2008); MACZÁK Ibolya, „Az Esterházyak felett mondott gyászbeszédek bibliográfiája”, in *Fényes palotákban, ékes kőfalokban? Tanulmányok az Esterházy családról*, szerk. MACZÁK Ibolya, 137–140 (Budapest: WZ Könyvek, 2009); GÁBOR BIBZA, *Die deutschsprachige Leichenpredigt der früher Neuzeit in Ungarn (1571–1711)* (Berlin: LitVerlag, 2010); TÚRI Tamás, „»Papi fejedelmek elméjével bölcselkedvén«: 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái”, in *Mű és Szerző: Fiatal kutatók konferenciája, tanulmánykötet*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna könyvek 4, 113–128 (Budapest: ELTE BTK, 2011); MIKÓ Gyula, „»Parcite autem obscuro Lampridio Vestro in Zabano redivivo, Dynastae spectatissimi...«: Apafi Mihály temetésének gyászbeszédei és a szász Zabanius Izsák latin orációja”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 157–165; FARKAS Noémi Tünde, „»Hamar folyo világi életnek valósága«: Közép-erdélyi halotti beszédek szerzői és azok életpályája a 18. század derekától a 19. századig”, in *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, szerk. LUKÁCS Anikó, Rendi társadalom – polgári társadalom 25, 209–225 (Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2013); TÚRI Tamás, „A halál felekezetisége: Felekezetközi kompiláció és műfaji transzformáció”, in *Közkinccs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*,

A prédikációk közül több szöveg modern kiadásban is megjelent, így például 1988-ban egy válogatáskötet látott napvilágot, mely tíz, nemesi temetésekre készült prédikációt közölt.³ Számos halotti beszéd bekerült a *Régi magyar prédikációk* 16–18. századi beszédek tartalmazó, válogatott anyagába is.⁴ A kéziratos anyagból kevesebb munka ismert, de jó példa a korabeli hagyományra Enyedi György Kakas István felesége felett 1594 júliusában elmondott prédikációja.⁵

Erdélyben az unitárius beszédeken kívül, melyeket főleg kéziratos anyagokból ismerünk, felekezeti szinten szinte teljesen egységes anyagról, református kéziratokról és főként nyomtatványokról beszélhetünk. A nyomdahelyek szerinti csoportosításban a kiemelkedő debreceni nyomda után a gyulafehérvári nyomdát találjuk. Az itt, Bethlen Gábor fejedelem első feleségének temetésén elhangzott beszédek összegyűjtő nyomtatott kötetben tizenkilenc halotti prédikáció található.⁶ Ez a legterjedelmesebb ma ismert gyűjteményes kötet a korszakból. A *Halotti pompa* 1624-ben jelent meg Válaszúti András és Meszlényi Márton nyomdászok kiadásában,⁷ a Károlyi Zsuzsanna búcsúztatására készült magyar nyelvű beszédek tartalmazza, s a Bojti Veres Gáspár által

szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 8, 133–155 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014); MACZÁK Ibolya, „Jóasszony módra: Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben”, in *A nők és a régi magyarországi vallásosság*, szerk. BAJÁKI Rita és BÁTHORY Orsolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 10, 199–207 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014); LENGYEL Réka, „A világosság a tudomány»: A felvilágosodás mint módszer Verestói György halotti beszédeiben”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály és BARTÓK István, 318–328 (Szeged, SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016); PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszédek a 17. századi Magyarországon*, *Historia litteraria* 34 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018); MACZÁK Ibolya, *Kölcsonzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 23 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019); V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, *Ligatura* 15 (Budapest: Ráció Kiadó, 2020).

3 KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka, szerk., *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból* (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988).

4 SZELESTEI N. László, szerk., *Régi magyar prédikációk: 16–18. század* (Budapest: Szent István Társulat, 2005).

5 Szemben a Hunyadi Demeter felett elmondott gyászbeszédével (RMNy 688), ezt a darabot szöveg szerint is ismerjük. Nyomtatott modern kiadása: ENYEDI György, *Prédikációi 1.*, kiad. LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, 2016), 363–371.

6 A temetéshez kapcsolódó beszédek legteljesebb elemzése majd tíz éve látott napvilágot: MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”: *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010). A protestáns nőképről, valamint a halotti prédikációk hagyományáról: BALOGH Judit, „Az asszonyi bölcsesség építi a házat: A protestáns női éthosz megalkotásának kísérlete a 17. századi Erdélyben”, *Credo* 24, 3–4. sz. (2018): 87–96. *Az Exequiarum caeremonialium*-ról és egyéb halotti beszédekről: HORVÁTH Izabella, „A XVII. századi halotti prédikáció sajátos narratív eljárásai”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 44, 1–2. sz. (2000): 15–24.

7 *Exequiae principales, az az Halotti pompa, mellyel az istenfelő, kegyes természetű, felseges Karolyi Svsnanának Erdely és Magyar-ország fejedelemaszonyának az felseges Gabornak, Isten kegyelméből Romai Imperiumnak és Erdély-országnak fejedelmének, Magyar-ország reszeinek vranak, szekelyek ispannyanak, Opoliának penig és Ratiboriának herczegének etc. szerelmes házas-társanak le vetkezet és nallunk hagyot testi satoranak, földben takarittatasakor uutoolso tisztesség tetetet 1622. esztendőben, Maiusban, Iuniusban es*

szerkesztett, főként latin nyelvű beszédeket közlő *Exequiarum coereimonialium* című kötettel⁸ együtt került ki a gyulafehérvári nyomdából. A két kiadványt Szabó Károly még egy kiadás két köteteként vette fel a *Régi magyar könyvtár* tételei közé,⁹ ezt követve sok könyvtár katalógusában a mai napig egy kötetként szerepel a két munka. Később Herepei János megpróbálta megoldani a kiadások kérdését. Feltételezése szerint az egyik nyomdász a kolozsvári, a másik pedig a fehérvári nyomdát irányította „s illetéknéppen e munka kétfelé szedődött és nyomódott volna”.¹⁰ V. Ecsedy Judit a kiadványok részletes tipográfiai elemzésével végül bizonyította, hogy mindkét kötet nyomtatásához a gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűit használták, emellett a nyomdai sajátosságait szem előtt tartva az is biztosra vette, hogy előbb az *Exequiarum coereimonialium*, majd a *Halotti pompa* került kiadásra.¹¹

A jelenleg hozzáférhető adatok szerint a gyűjteményekből (a legtöbb esetben egybekötve) harminckét példány maradt fenn tizenkilenc magyarországi és határon túli könyvtárban, levéltárban. A példányok azonban nemcsak a kötések és a possessorok leírása szempontjából érdeemesek vizsgálatra, hanem a szövegek mellett, valamint a kötéstáblák belső oldalán és a toldaléklapokon található bejegyzések okán is. A következőkben ezekből mutatunk be néhányat részletesebben.¹²

A Halotti pompa fennmaradt példányai

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében a fennmaradt példányok közül négyet őriz.¹³ Az első (1) egy, az *Exequiarum coereimonialium*mal összekötött teljes, a bélyegzőkön kívül szűz példány, új, díszes kötésű, a Todoreszku-gyűjteményből származik. A második (2) Horvát István könyvtárából származó teljes kötet, a címlap versóján hosszabb, rosszul olvasható bejegyzéssel Isten nagyságáról és a halálban is teljes kegyelméről. A kötés során való körbevágás miatt a könyvben szereplő, feltételezhetően egy (17. századi?) kéztől származó jegyzetek sérültek. Nagy Iván gyűjtemé-

Iuliusban. Ket classisokban rendeltetet, es bodog emlekezetire azon rendel, a mint löt, ki bocsattatot (Gyulafehérvár: Válaszúti András–Meszlényi Márton, 1624). – RMNy 1306. A továbbiakban: *Halotti pompa*.

8 *Exeqviarvm coereimonialium serenissimae principis ac dominae dnae. Svsannae Caroli, sari Romani imperii Transsylvaniaque principis, partium Regni Hungariae dominae, [...] libelli dvo, in quibus orationes et carmina eorum, qui funebrem pompam lucubrationibus suis ornarunt, continentur* (Gyulafehérvár: Válaszúti András–Meszlényi Márton, 1624). – RMNy 1307. A továbbiakban: *Exequiarum coereimonialium*.

9 Lásd: RMK I 539 és RMK II 428.

10 HEREPEI János, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1 (Budapest–Szeged: MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, 1965), 508–510.

11 V. ECESEDY Judit, „A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)”, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*, szerk. NÉMETH Mária, 349–421 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1978), 349–351.

12 Köszönettel tartozunk az érintett gyűjtemények levéltárosainak és könyvtárosainak a kutatásban nyújtott segítségért.

13 Jelzetük: RMK I. 539a/1–4.

nyéből származik a harmadik (3) példány, melyet 1950-ben szerzett be a könyvtár. Az ázasnyomokat tartalmazó példányban néhány lapszéli jegyzet található, néha áthúza, valamint csillaggal kiemelt fontos részek és kis firkák. A magyar jegyzetek között elszórva latin bejegyzések, egyes helyeken sűrű szövegjavítások, feltehetően 17. századi kéztől vagy kezektől. A szintén elázott, végén csonka negyedik példány (4) több possessorát is ismerjük. A nevek közül kiolvashatók a következők: Ormáncózi Ferenc, Kováts Mihály (Michael Kováts de Tsernaton), B. P. O. Hor. T., Magyaróvári [...] József, Basilius Ötves. A kötetben ugyancsak megtalálható a Magyar Asszonyok Könyvtára 1888-as pecsétje.

A budapesti Egyetemi Könyvtárban két hibátlan kötet található, mindkettő az *Exequiarum coeremonialium*mal összekötve.¹⁴ Az első kötetben (5) néhány kisebb jegyzet és tollal ejtett jelzés található. A második (6) 20. századi bőrkötésben az Erdélyi Múzeum Könyvtárának pecsétjét tartalmazza.

A Ráday Könyvtár egy pirosra festett lapélű, aranyozott díszes gerincű kolligátumot (7) őriz.¹⁵ A könyvtári pecsétek mellett a második címlapon Ráday Pál, alatta Csengeri András possessori bejegyzése található. A könyvben néhol ceruzás jelzések, egyes lapokon elmosódott tinta, egy-két lapon a szövegben ejtett fekete tolljavítás és fekete tintás bejegyzés található, valamint a lapszéleken néhány megcsonkolt, rövid, latin nyelvű marginália. Sok helyen a barnára kopott tintás bejegyzések olvashatatlanokká váltak. A II. class. 1. prédikáció nyitólapján hosszabb latin margójegyzeteket találunk. A kötet második felének lapszélei erősen restauráltak. A II. class. 5. beszédének margójára a kéz a következőket jegyzetelte Alvinczi genealógiája mellé: „[I]nnen Micz bán [f]elesege. 7 fiú magzat.”¹⁶

Az Evangélikus Országos Könyvtár gyűjteményében lévő kolligátum (8) az *Exequiarum coeremonialium* cím alatt szerepel a katalógusban.¹⁷ A díszes, bordázott bőrkötésű, arany és piros festéssel, díszítéssel ellátott lapélű kötet elején és végén kézírásos bejegyzéseket találunk. Ezek névlisták, a művek tartalmára vonatkozó indexek, Károlyi Zsuzsanna életére vonatkozó adatok, valamint possessori bejegyzések Várhegyi Mihálytól 1786-ból (Michael Varhegyi), valamint Várhegyi Józseftől (Josephus Warhegyi, Várhegyi József). A *Halotti pompa* elején szintén kézíratos jegyzetekben kivetítve a könyv tartalma. A kötéstábla belső oldalára beragasztott címeres lap szerint 1894-ben 24 forintért vásárolták meg a kötetet Kendétől.

Debrecenben összesen három kötegről tudunk, kettő ezek közül a Református Kollégium Nagykönyvtárban,¹⁸ egy pedig az Egyetemi Könyvtárban¹⁹ található. Előbbiekben kevés jegyzet található, az első kötet (9) Rápóti Pap Mihály tulajdonában volt

14 Jelzetük: RMKI87a:1 és RMKI87a:2.

15 Jelzete: RMK 2,24 Koll. 1.

16 A kötet 218. lapján.

17 Jelzete: R 230.

18 Mindkettő az *Exequiarum coeremonialium* egy-egy példányával összekötve, a második kötet csonka. Jelzetük: RMK473 és RMK1670.

19 Jelzete: 700.539.

1719-től kezdve, tőle kapta ajándékba a kollégium 1767-ben. A margón néhány, az adott rész tartalmára vonatkozó rövid jegyzet található. A második, csonka példányban (10) néhány jegyzet olvasható a lapszélen és a lap alján, leghosszabb ezek közül egy háromsoros Hieronymus-idézet. Az egyetemi példány (11) címlapján 17. és 18. századi possessorri bejegyzések árulkodnak a könyv történetéről. Nicolaus Puhoczi 1676 februárjában Bottyánban (talán Mezőbottyánban vagy Órbottyánban) vette a kötetet. Kis-Viczay Péter (Petrus Viczay) 1723. május 5-től, majd Kis Witzay József (Josephus Witzay Chirurgus), Kazinczy Ferenc kassai orvos barátja 1780-tól birtokolta a könyvet. A kötet margóin a tartalomra vonatkozó latin és magyar nyelvű megjegyzések, kiemelések, hivatkozások találhatók több kéztől. A példány az Országos Széchényi Könyvtárból került a gyűjteménybe 1958-ban.

A szegedi Klebelsberg Könyvtár gyűjteményében két csonka kötet (12, 13) található.²⁰ A kötetek az Akadémiai Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményeiből származnak.

A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Könyvtárában, Pápán található példány²¹ (14) gazdagon díszített bőrkötésű, lapjain több possessorri bejegyzéssel. A szennycímlapon egy 1796-os bejegyzés Chernel Sámuel felajánlásáról,²² versóján bejegyezve: Kutas Borbála. Chernel Sámuel, miután 1794-ben a teljes könyvgyűjteményét, 350 tételt, a kollégiumnak adományozta, 1795-ben nyugtát állított ki, „melyben kötelezi magát, hogy a pápai református kollégium számára egy év alatt 1000 rajnai forintot lefizet 5%-os kamattal együtt, ellenkező esetben azt javaiból behajthatják”.²³ A nyugtával kapcsolatban Chernel kikötötte, hogy az összeg kamatait a könyvtárra kell fordítani. Az összegből azonban a feljegyzések szerint csak 200 forint folyt be, a felajánlás többi részét az örökösök nem voltak hajlandók kifizetni.²⁴ A kötet újrakötésekor a margókon lévő bejegyzések nagy része megsérült. A könyvben viszonylag kevés bejegyzés található, ezek is főképp a latin nyelvű előszóban, itt szövegmagyarázatokkal, valamint utalásokkal a későbbi beszédek lapszámaira. A prédikációkban több kéztől találunk jegyzeteket, a margináliák főleg tartalomkivetítések vagy magyarázatok, például a II. class. negyedik prédikációjának lapszélein a halál ábrázolásának taglalásakor: „Köntös nélkül”, „Orr nélkül írják”, „Vakon írják”, „4. Nin[cs] füle”, „5.

20 Jelzetük: KK Régi könyvek tára RA 2241 és RA 2265.

21 Jelzete: L130.

22 Chernel könyvtárának jegyzékét Márton István készítette el. A kötetben ehhez kapcsolódó bejegyzés: „Ex oblatione spectabilis Domini Samuelis Csernel Capitan possidet publica Bibliotheca Collegii Reformatorum Papensis Signatur. Papa, 1796.”

23 A dokumentum megtalálható a Pápai Református Gyűjtemények Okmánytárában, 550-es jelzet alatt. Ennek és egyéb családi dokumentumoknak pontos listáját lásd például: SZABÓ György, *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Magyarországi egyházi könyvtárak katalógusai 6 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1987). Az adományozás az O.903. tétel alatt, a könyvtári jegyzék az O.909. tétel alatt található.

24 Ehhez kapcsolódó részleteket lásd: BORSOS István, „A pápai ev. ref. főisk. könyvtár története”, in *Pápa város egyetemes leírása*, összeáll. KAPOSSY Lucián, 278–283 (Pápa: Jókai Mór Városi Könyvtár, 1989); SZABÓ György, „A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története”, *Magyar Könyvszemle* 102 (1986): 149–172, 157.

1. kép: A Károlyi család pecsétlenyomata.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,
Levéltártudományi Szakkönyvtár, K/187

tumban a latin nyelvű búcsúztatókkal.²⁷ A kötet, melynek gerince aranyozott díszítésű, címkére nyomtatott műcímmel (*Exequiæ Suzanne Caroli*) és kiadási adatokkal, a Károlyi-család könyvtárából való (1. kép). Pirosra festett lapélű, álbordázott egész bőr kötését vaknyomás díszíti, az első táblán G. B. MDCXLII supralibros található. Az egyes lapokon lévő, több kéztől származó latin és magyar nyelvű bejegyzések nagy része a könyv körbevéágása miatt csonka. A kötet 1792-től a sárospataki kollégium könyvtárának része volt, majd feltehetően már a 20. században a levéltár gyűjteményében találjuk, ahol 1953-ban egy nagyobb állományba vétel során leltárba került.²⁸ A *Halotti pompa* címlapjának versőjén a zsolttár alatt kéziratos idézetet találunk: „[N]on vox sed votum, Non chordula musica sed cor, Non cantans sed amans, Cantat in aure Dei.” A sok változatban elterjedt, szállóigészerű verses idézet érdekessége, hogy a kortársak közül is többen használták, többek között Keserői Dajka János és Geleji Katona István Gyulafehérváron 1636-ban kiadott *Graduáljukban*, a Rákóczi Györgynek szóló ajánlás szövegében, a szívből való éneklés fontosságának fejtegetésekor. Fordításukban a szöveg a következőképp hangzik: „Nem az szóllás, hanem az fogadás, s nem az pengő húr, hanem az buzgó szű, sem penig nem az kiáltó, hanem az szerető énekel az Istennek fülében”.²⁹ Ugyanez a kéz másho-

Kaszát írnak az [ke]zébe”. Más kéztől származik az ötödik prédikáció genealógia-magyarázata mellett a következő jegyzet: „Az hét gyermekről való p[réd]ikációj”.²⁵ A magyarázat a fentebb már említett, Alvinczi által elmesélt Micz bánféle történetre vonatkozik. A hatodik prédikáció margóján egy énekutalást találunk: „Oh, menyeyei nagy boldogság, te vagy fénlő világosság etc.” Majd: „Domine, serva nos etc.”²⁶ A kötet első prédikációjában az egyik mondat végére beszúrta valaki, hogy „pápás ember etc.”. Emellett a szöveg sűrű szövegközi és marginális jelölésekkel gondolati egységekre van tagolva, ami a prédikáció szóbeli előadásra való előkészítésére utalhat. Hasonló tagoló jelek vannak a tizedik prédikációban.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában egy példány (15) található, kolligá-

25 A kötet 217. lapján.

26 A kötet 221. lapján. A háromság-ének a 16. század végétől kezdve ismert nyomtatott énekeskönyvekből és kéziratos forrásokból.

27 Jelzete: K/187.

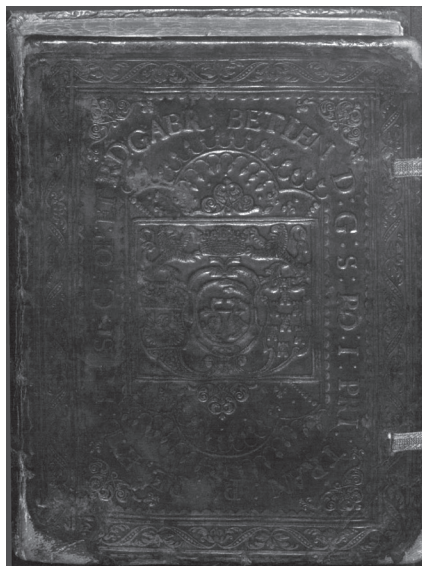
28 A könyv első címlapján kéziratos bejegyzés, majd az ajánlás első lapján kollégiumi pecsét, valamint kettős példány-pecsét. Ezzel kapcsolatban lásd a 33. lábjegyzetet.

29 KESERŐI Dajka János és GELEJI Katona István, *Az keresztényi üdvözítő hitnek egy nyomában jaro igazsághoz inteztetett ekes rhytmusu hymnusokkal, [...] szent sóltárokkal, örvendetes notáju prosakkal és több sok nemü, [...] lelki ditséretekkel és esztendőszakai templumbéli kegyes caeremoniákkal tökéletesen meg töltetett öreg*

va is bemásolt a korban elterjedt idézeteket, így a II. class. 4. prédikációjának egyik lapaljárja a következőt: „Nec prece, muneribus, nec vi placabilis ulli.”³⁰ Az idézet érdekessége, hogy a pár lappal később kezdődő Alvinczi-prédikáció az idézetet tartalmazza is. Még ugyanebben a beszédben a kéztől újabb jegyzetet találunk, melyben a keresztyéneknek a halottak felett, nyilvános búcsúztatáson való viselkedését taglalja Gönczi József, kitérve a nyilvános sírásra és jajgatásra. A tanúság margójára, néhány aláhúzott sor mellé („Tanoljuk meg innen, miképpen kellessék minékünk, keresztyéneknek az mi halottink előtt magunkat viselnünk”) a következőket írja a kötet olvasója: „Sőt, az keserűség miatt még az nemzéstől is sokáig tartóztatták őmagokat.”³¹

A Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára összesen egyetlenegy leveles töredéket (16) őriz a műből, a Váradi István bodrogkeresztúri prédikátor beszédének egy részletét tartalmazó 257. és 258. lapot.

A possessorok tekintetében talán legérdekesebb kötet ma a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben található. Az *Exequiarum coeremonialiummal* összekötött példány (17) Bethlen Gábor

2. kép: A Bethlen Gábor könyvtárából származó kolligátumkötet kötéstáblája. Az S. 963/a-b. jelzetű kolligátum a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának tulajdona

gradual (Gyulafehérvár: Typis Principis, 1636), ((4)r. – RMNY 1643. Az ajánlólevélben szereplő szöveg kontextussal a következő: „Igaz és illendő módját is immár végezetre az keresztyéni éneklésnek az apostol megjegyzi imez igékben: *Énekelvén az ti szívetekben az Úrnak, és hálaát adván mindenkor mindenkéről, az mi Urunk Jézus Krisztusnak nevében az Istennek és Atyának.* Az mellyekben azt javalja és tanácsolja elsöben az apostol, hogy az éneklés szüüből legyen, és nem csak színből, sem pedig nem csak nyelvvel és szájjal. Azaz Istenhez való szüübeli ájitatosságból, és nem csak az ajakaknak zengésekkel, mert az olyan nem hat az Istennek füleiben, sem nem talál kedvet öelötte amaz köz versecske szerint:

Non vox, sed votum, non cordula musica, sed cor, / Non clamans, sed amans, cantat in aure Dei.

Azaz: *Nem az szóllás, hanem az fogadás, s nem az pengő húr, hanem az buzgó szü, sem pedig nem az kiáltó, hanem az szerető énekel az Istennek fülében.* Korpázza ez az olyan éneklőköt is, akik csak szájokkal rikoltanak, s gondolatjokkal szüülle nyargalnak, mert az minthogy az könyörgés buzgóság nélkül csak olyan, mint az disznóknak röhögések, azonképpen az éneklés is az Istenhez való kegyesség nélkül szintén csak olyan, mint az ökröknek bögések. Dorgáltatnak amaz hegyke deákok is (az kegyes ifjaknak böcsület), az kik vagy fel sem nyitják az szájokat az kórusban, restellvén vagy szégyenlvén az isteni dicséretet, hanem csak úgy állonak az pulpitum előtt, mint egy néma bálványok, maga még az szent angyalok sem szégyenlik az ő Urokat, Isteneket, felemelt énekszóval dicsérni. Vagy ha énekelnek is, de csak szájokkal zengedeznek, s szemekkel pedig tova másfelé egerésznek, hírével sincs az szíveknek, az mit az torkokkal üvöltnek.” Kiemelések tőlem: L. B.

30 A kötet 196. lapján.

31 A kötet 203. lapján. Az idézet egy pontatlan bibliai hivatkozással végződik.

erdélyi fejedelem egykori könyvtárából való, a gazdagon nyomott barna bőr kötéstáblát (nyomokban megmaradt) aranynyomásos Bethlen-címer és körfelirat díszíti (2. kép).³² A könyv 1797-től már szerepel a könyvtár katalógusában, korábbi tulajdonosai közül emellett többet ismerünk. A fejedelem után a kötet egyik első tulajdonosa lehetett Georgius Franck. Tőle kerülhetett Réthi Antos Mátéhoz, aki 1688 előtt ajándékozta Várallyai István vajdahunyadi református lelkésznek, Apafi Mihály udvari papja rokonának. Majd a könyv a 18. század folyamán a marosvásárhelyi kollégium tagjainak, Körmendi Istvánnak és Sallai Istvánnak tulajdonában volt. A kötetben a possessorok neve mellett egyéb bejegyzések is találhatóak, többek között a könyv elején adatgazdag leírás Bornemisza Anna haláláról (1688. augusztus 5.). A kötettel a szakirodalom már foglalkozott,³³ ám a bejegyzések egy része még publikálatlan. A kötet végében három érdekes jegyzet követi egymást. Az első ezek közül Szombathi János 1799-ben Sárospatakon írt magyarázata a kötet egyik prédikációjában, Alvinczi Péter által említett Micz bánról szóló részlethez tartozó megjegyzés.³⁴ Alvinczi prédikációja jól ismert a kutatók előtt, forrásáról sok helyen találunk információkat.³⁵ A genealógiát pedig nemcsak mellékesen beszédébe szövi, hanem külön fejezet alatt illeszti be a prédikációba, amelynek címében említi is azt.³⁶ Micz bán históriája is gyakran feltűnik a magyar forrásokban, történeti munkákban, ajánlásokban, halotti beszédekben és más irodalmi alkotásokban, még 19. századi irodalmi művekben is gyakori.³⁷ Épp emiatt különösen érdekes, hogy míg más jegyzetelők csak a margón jelezték a história tartalmát vagy fontosságát, Szombathi nagy vehemenciával kezd az Alvinczi által elmesélt történet cáfolatába a könyvkötés toldaléklapjainak egyikén. Annak ellenére, hogy maga Alvinczi is félreérthetetlenül jelzi forrásának valóságértékéről való véleményét, mikor megjegyzi a sorok végén, hogy aki „ez históriában kételkednék, ebből elhiheti, hogy ez história egy előkötőre mind fel vagyon hímmel varrva, mely csak nemrégén költ ki

32 Jelzete: S. 963/a-b.

33 Lásd például: SZENTIMREI Mihály, „Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon”, *Magyar Könyvszemle* 70 (1974): 29–39. Szentimrei megjegyzi tanulmányában, hogy Szabó Károly még úgy tudta, hogy Sárospatakon a műből két példány van. Majd hozzáteszi: „Sajnos ez téves közlés volt, mert a Református Kollégium könyvtára 1879-ben is csak egy példányt őrzött és jelenleg is csak egy van belőle.” (31.) A kérdéses példány feltehetőleg a ma az Országos Levéltár gyűjteményében őrzött kötet lehet, melyben megtalálható a sárospataki kollégium bejegyzése és pecsétje. Érdekesség emellett, hogy a ma az Akadémiai Könyvtárban őrzött példányok közül az egyik végén a következő feliratú pecsétet találjuk: „A S. Pataki A. Oskola Könyvtára”. Ugyancsak foglalkozik a kötettel: IMRE Mihály, „Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–1988): 20–45.

34 A lap tetején ceruzás bejegyzés, a könyv tartalmával kapcsolatos kiegészítés jelzése: Ad. S. 963.

35 MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”..., 120.

36 Modern kiadása: ALVINCZI Péter, „Gyászbeszéd Károlyi Zsuzsanna fölött”, in ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, kiad. HELTAI János, Bibliotheca historica, 95–107 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), 103–105.

37 Legutóbbi tanulmányok és kötetek melyek a história elterjedéseivel és forrásaival foglalkoznak: PETNEHÁZI Gábor, „A Micz bán-monda eddig ismeretlen verses feldolgozása”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3., szerk. Csörsz Rumen István, 187–197 (Budapest: Reciti Kiadó, 2014); CSIKÓS Zsuzsanna és Soós Kálmán, *A Micz bán-legendáról*, KMMI-Füzetek 19 (Beregszász: KMMI, 2015).

Ecsed várából, ha ki inquirálná, nyomában is eredhetne”,³⁸ Szombathi pontról pontra veszi végig, melyik részlettel milyen problémái vannak, és az a részlet a történeti tényekkel hogyan korrelál. Érdemes idézni is e pár sort:³⁹

NB. Gróf Simon Micz bán históriája, miképpen a felesége egyszerre szült hét férfigyermeket. De én ezt, kivált amint itt leírja Alvinczi Péter pag. 217–219, költeménynek tartom. Mert...

^{1ször} azt mondja azon familiáról |:a Károliról:|, hogy 1622 előtt 388 esztendőre megyen az fel, és így 1234^{diik} esztendőre, s a Micz bán familiától húzza le. Úgyde ezt tartják, hogy Micz bán IV^{diik} Bélát kísírte be Olaszország székiről, mikor a tatárok előtt elszaladt, és övéle jött Magyarországra. Béla pedig visszajött 1243^{ban}.

^{2ször} gróf még akkor Magyarországon nem volt, hanem csak ispán, deákul comes.

38 Alvinczi szövege a következő: „Genealógia. Ez néhai felséges Károlyi Zsuzsannának, római Imperiumnak és Erdélyországnak fejedelemasszonyának, Magyarországnak részeinek asszonyának, Opuliának s Ratiboriának hercegasszonyának, és székelyek ispánjának, az mi kegyelmes urunknak, az felséges Bethlen Gábornak etc. Néhai szerelmes kedves házastársának genelógiáját[!] az mi illeti, atyai ága, minthogy atyától és anyától születik minden ember, atyai ága, mondom, az néhai tekintetes és nagyságos Károlyi Lászlótól fogva, ki őfelségének édesatyja volt, felmegyen 388 esztendőre, mint ihon ez hosszú genealógia, melynek izenként való előszámlálásával szenvedhetetlen idők telnek el, nyilván mutatja.

Jóllehet, vagyon egy história e nemzetségről, melynek méltó örök emlékezetben lenni. El igen előve volt egy gróf, Simon Mitzbán, kinek házastársa magtalan volt. Ehhez megyen alamizsna kérni egy szegény asszonyi állat, ki egy méhvel három magzatokat szült vala, kit az grófné igen megpirongatván tisztátalan asszonynak monda, mivelhogy lehetetlen volna, hogy egy férjéül egyszersmind három magzatokat fogadhasson valaki, mellyért az gróf igen megdorgálá az asszont.

De ihon az Istennek csudálatos ítéleti. Ottan hamar fogada az asszony méhébe, és midőn az szülésnek napjai eltöltenek volna, szüle hét fiúmagzatokat. Mellyet mikor látott volna, megjijede, jutván eszébe, mit mondott vala az háromgyermekű szegény asszonyi állatnak: Ez egyiket kiválasztván, hatát egy bocskába, avagy dézsába rakatván, fejére parancsola egy öregasszonynak, hogy elvivén elrekkentse.

Ezüdőtájban jut lova hátán az gróf mezőről, és előtalálván az vénasszonyt, kérdi, mit viszen, és midőn egyenesen nem felelne, lova hátáról leszállván meglátja, és az dolgot, miben legyen, megértvén, élete vesztése alatt meghagyja az vénasszonynak, hogy az gyermekeket elvesztetteknek mondja lenni, és így mindeniknek külön dajkát fogadván felnevelteté.

Midőn felserdültek volna, az minemű ruházatban jártatják vala az háznál felnevelkedett gyermekeket, az többinek is az gróf szintén olyan ruhát szabat, és midőn ebédlenének, azokat is udvarhoz felviteti, és egyenlők s hasonlók lévén az otthon felnevelthez, nagyon gyönyörködik az grófasszony benne. Kérdi az gróf, ha ki olyan szép hat gyermekét megöletne, mit érdemelne? Felel egyáltallában: Halálnak volna fia. Mond az gróf: Te vagy az asszonyi állat, az ki ezeket elveszteni parancsoltad volt. Melyről megemlékezvén az asszony, lábaihoz borul az urának, és úgy kér kegyelmet fejének.

Ezektől felnevelkedések után hét nemzetség származott, tudniillik Csapi, Bocskai, Szörtei, Sós, Ráskai, Eszeni, Kövesdi.

Ha valaki ez históriában kételkednék, ebből eliheti, hogy ez história egy előkötőre mind fel vagyon hímmel varrva, mely csak nemrégén költ ki Ecsed várából, ha ki inquirálná, nyomában is eredhetne.” ALVINCZI PÉTER, „V. praedicatio, mellyet tött Alvinczi Péter cassai magyar fő praedicator az nagy templomban az tér felett, mikor immár az test majdan beszállítatnék nyugodalmanak helyére, az genelógia [!] előszámlálásával egyetemben. 1. die Julii”, in *Halotti pompa...*, 208–221, 217–219.

39 Az átírás a szöveget részlegesen modernizálva, a helyesírási jellegzetességeket megtartva közli.

3^{szor} azt mondják, hogy a borostyáni várban szült a felesége 7 fiút. Azonban pedig Borostyán várát cserébe adta az ő maradékának 1⁶ Károly király 1321^{ben}. Steph. Kaprinai Diplomata. Part. 2. pag. 205.

4^{szor} Alvinczi azt mondja, hogy hét famíliák származtak a hét fiútól, tudniillik Csapi, Bocskai, Szörtei, Sós, Ráskai, Eszenyi, Kövesdi. Ellenben Czeglédi István a Malach doktor elein leírván ezen históriát azt mondja, hogy az egyik a fiúk közül gyenge idejében elholt. Carolus Robertus is <csak> az 1321^{dik} esztendőben, sőt azelőtt IV^{dik} László 1290^{ben} |;amelly levelet én is láttam Nádason, Abaúj vármegyében, a Soós famíliánál az eredeti írásban;|, csak hat testvérekről emlékezik, a <Simon> Micz bán gyermekeitől, aki ezek voltak: Boxa, Thomas, Dionysius, Detricus, Georgius, Simon. Cons. Kaprinai loco cit. & Steph. Katona Historia Critica Regum Hung. tom. VII. pag. 1004.

Micz bánnak hát hogy voltak ezen hat gyermekei, bizonyos, hihető, hogy volt 7^{dik} is, de elholt. Hanem hogy mind egy hassal születtek volna, az sehonnan ki nem sül. Az Alvinczi előbeszélése nyilvánosságos mesés.

Az is csuda, hogy Alvinczi a Károli famíliát Micz bántól húzza le, és mégis, a Micz bán fiainál fundált famíliák között a Károlit egy szóval sem említi.

S. Patak, 1799, 27e April. Szombathi János.

A Szombathy által idézett Czeglédi a kötete elején adja Malach doktor szájába Micz bán történetét. Nála I. Béla adományoz vagyont Micz bánnak, és a felesége csak ikreket cipelő asszonnyal találkozik. Amikor férje megfeddi viselkedéséért, a következőket mondja: „Ha énnékem két gyermekem lenne egyszersmind, bár soha ne hinné el kegyelmed, hogy én jámbor asszony vagyok.”⁴⁰ Malach doktor Bocskai István családjának magyarázza eredetét,⁴¹ s a megmaradt nemzetségek maguk is különböznek kicsit az Alvinczi által felsoroltaktól. Nála már megjelenik az is, hogy egy gyermek még apja, vagyis a bán életében meghalt.

A fentebb bemutatott kötet végén lévő második bejegyzés egy szakasz Gyöngyösi István *Porából megéledett Phoenixéből*:

Múlnak az esztendők, múlnak a dolgok is,
Kik most sírban vannak, éltenek azok is,
Így elmúlunk mi is, elmúlnak mások is,
Amint a szegények, úgy a gazdagok is.⁴²

40 CZEGLÉDI István, *Siralmas szarándoki járásból, csak nem régen haza érkezett Malach doktornak; Néhai napkor el-hagyot, s' kicsinyiségében véle egygyüt oskoláztatott, Melach tudos baráttyával való pajtársi szobeszedé* (Sárospatak, 1659), 5.

41 A történet bevezetése így hangzik: „Mind régiséggel, csudálkozással, s hírrel-névvél is tekintetes a Nagyságod eredete, nékem istenes Fautorom, s jóltevő Nagyságos Uram! A két elsőnek világot ád ez emlékezetes dolog.” Uo., 4.

42 Vö. GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, kiad. JANKOVICS József és NYERGES Judit, utószó JANKOVICS József, Régi magyar könyvtár: Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 93.

Ezt követi végül egy újabb kéztől származó rövid, befejezetlennek tűnő bejegyzés, egy csillagászati fejtegetés, melyet másolója Pázmány Péter *Kalauzából*⁴³ szedgetett ki:

Az mattematicussoknak számvetések szerint az Nap százhatvanhatszor annyi, mint az Föld, és ugyanazon mattematicussok azt tanítják, hogy az nyolcadik égben való csillagok vadnak úgymint ezer és huszonkét csillag, hogy százhétszer nagyobb a Földnél. Az csillagos égnek kerekességét pedig az Földnek és tengernek kerekségénél huszonkétezszer hatszáztizenkészszer nagyobbnak írják, az Földnek etc.

A jegyzet azért is érdekes, mert a kor ismert szerzői közül többen is merítették Pázmány munkájának ezen fejezetéből. Lépes Bálint Pázmány-átvételéről Förköli Gábor adott közre részletes elemzést.⁴⁴ Bár az inkriminált rész éppen nem szerepel a Förköli által kiemelt sorok közt, Lépes idézi ezt is, kicsit átfogalmazva, és a latin idézetet Pázmány korábbi bekezdéséből átemelve. Pázmány saját későbbi kiadásaiban e helyre az *Ecclesiasticus* 43:1-et (*Altitudinis firmamentum, pulchritudo ejus est*) illeszti. Ezen túl Lépes, bár nem hivatkozva, szorosán követi a *Kalauz* szövegét:

Legelőször is azért (*coelum intuemini, ad cuius spectaculum vos excitavit artifex operis Deus*) csudálatos az egeknek az ő nagy voltak. Mert az mint Basilius és Seneca írják, noha nekünk az Nap és az csillagok kisebbeknek tetszenek az Földnél az ő távollétek miatt, szintén mint az öreg emberek, sőt az magas tornyok is kicsinyeknek látszanak, midőn messze vannak. De azért az Nap sokkal nagyobb az egész Föld kerekességénél. És annyira

43 Az I. könyv 2. részében található fejtegetés *Az egeknek ékességéről* című második paragrafusban található. A részt érdemes a kontextussal együtt idézni: „Legelőször is azért, csudálatos az egeknek az ő nagy voltak. Mert, az mint Basilius és Seneca írják, noha nekünk az Nap és az csillagok kisebbeknek tetszenek az Földnél az ő távollétek miatt, szintén mint az öreg emberek, sőt az magas tornyok is kicsinyeknek látszanak, midőn messze vannak, de azért az Nap sokkal nagyobb az egész Föld kerekességénél: *Solem, quem toto orbe terrarum majorem probat ratio, acies nostra sic contraxit., ut sapientes viri pedalem contenderent.* És annyira nagyobb, hogy **az Mathematicusok számvetése szerint százhatvanhatszor annyi, mint az Föld.** Sőt, csak egy csillaghoz képest is olyan az egész Föld, mint egy kis punctocska, az mint Szent Basilius bizonyos okokkal megbizonyítja. És az miképpen **az Mathematicusok nem ok nélkül tanítják, a nyolcadik égben való ezer és huszonkét csillagok közül,** mellyeket szemünkkel megjegyezhetünk (mert az többinek, mint szinte az tenger fövényének számát, csak az Isten tudja), **oly nagyok vannak, hogy százhétszer nagyobbak a Földnél. Az csillagos égnek kerekességét pedig az Földnek és tengernek kerekességénél huszonkétezszer hatszáztizenkészszer nagyobbak írják az Mathematicusok:** és azt mondják, hogy az egész Föld kerekége, melynek bizonyos mértékét csak egyedül az Isten tudhatja (noha az Ptolomaeus tetszése szerint huszonkétezer és ötszáz olasz mértföldet, azaz közel hatezer magyar mértföldet foglal magában), az firmamentomhoz képest csak annyi, mint egy mákszemecske.” PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* (Pozsony: Typis Societatis Iesu, 1613), 12–13. Kiemelés tőlem: L. B. A *Kalauz* későbbi kiadásaiban a bekezdés szintén szerepel, néhol fogalmazásbeli és szóhasználatbeli eltérésekkel, kisebb kiegészítésekkel.

44 FÖRKÖLI Gábor, „A *Kalauz* helye a magyar vallásos antropológia történetében: Pázmány Péter érvei a katolikus Lépes Bálint és a református Margítai Láni Péter műveiben”, in *Útmutató: Tanulmányok Pázmány Péter Kalauzáról*, szerk. MACZÁK Ibolya, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 14, 9–29 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016), 21–24.

ra nagyobb, hogy az Mathematicusok számvetése szerint százhatvanhatszor annyi, mint az Föld, sőt csak egy csillaghoz képest is olyan az egész Föld, mint egy kis punctocska. És az miképpen az Mathematicusok nem ok nélkül tanítják, az nyolcadik égben való ezer és huszonkét csillag közül, mellyeket szemünkkel megjegyezhetünk (mert az többinek, mint szinte az tenger fövényeknek, számát csak az Isten tudja) oly nagyok vannak, hogy százhétszer nagyobbak az Földnél. Az csillagos égnek kerekességét pedig az Földnek és tengernek kerekességénél huszonkétezerszer hatszáztizenkétszer nagyobbnak írják az Mathematicusok. És azt mondják, hogy az egész Föld kerekége, melynek bizonyos mértékét csak egyedül az Isten tudhatja (noha az Ptolomaeus tetszése szerint huszonkétezer és ötszáz olasz mértföldet, azaz közöl hatezer magyar mértföldet foglal magában) az firmamentomhoz képest csak annyi, mint egy punct, mint egy mákszemecske.⁴⁵

Lépeshez képest a bejegyző kéz csak a csillagászati méréseket idézi Pázmánytól. Az átfogalmazások mellett is látszik, hogy bejegyzőnk a *Kalauz* szövegét követi. Fölköli emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy valószínűleg a Pázmány által idézett forráson elindulva, Lépes más auktoritásoktól is merített, átvett a témához kapcsolódó részleteket. A háromféle kéztől való jegyzetek színes képet adnak a kötet használóinak érdeklődéséről, könyv- és szöveghasználatáról.

A magyarországi gyűjteményeken kívül az erdélyi könyvtárakban találhatunk a nyomtatványból további köteteket. A Romániai Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókkönyvtárának gyűjteményében két példányt találunk az unitárius kollégium hajdani anyaga között, mindkettő az *Exequiarum coeremonialium*mal összekötve.⁴⁶ Az első példány (18) préselt barna 17. századi bőrkötése rongált, javított, possessorai között Bölöni D. György, Alexius Magyarosi, Ajtai Sándor, Michael Csecsinus, Lőrinc pap, hátvédlapján ifjabb Sárosi János unitárius főkirálybíró fölött, valamint Seres János fölött elmondott latin nyelvű halotti prédikáció-vázlatok korabeli kéztől. Ezután az utolsó levél rectóján egy újabb kéztől származó könyörgés olvasható, melynek végén a következő bejegyzés szerepel: „Anno 1646 26 die Julii Vásárhelt prédikállottam”.⁴⁷ A hátsó kötés-tábla belső oldalán még egy gazdasági jellegű jegyzet olvasható.⁴⁸ A kötetben magyar és latin nyelvű széljegyzetek is szerepelnek, a legtöbb elmosódott, elhalványult, nehe-

45 LÉPES Bálint, *Az halando es iteletrre menendo tellyes emberi nemzetnek fényes tükör*, 2 köt. (Prága: Sessius Pál, 1616), 2:7–8. – RMK I 469, RMNy 1119. Kiemelés tőlem: L. B.

46 Jelzetük: B. M. V. U 70 és B. M. V. U 71. A kötetek adatai a példányok alapján, valamint: SRPOS Gábor, szerk., *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa* (Kolozsvár: Scientia–Biblioteca Filialaei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004), 419–420.

47 A könyörgés kezdete: „Kérünk téged, Úr Jézus Krisztus, az te kénszenvedéssért[!] és szent halálodért, hogy légy mivelünk az mi utolsó óránkban, midőn szűnk romlani kezd, és lelkünk ki akar műlni. Te légy akkor az mi életünk, és közöld velünk az te idvözítettő vigasztalásodat, könnyebbíts és rövidíts meg az mi halálos fájdalomkot. Segéts meg, és adjad, hogy az mi fejünknek lehajtása és elnyugvó vasunk legyen az te szent nevedben.”

48 Az egykori tulajdonos, Lőrinc pap bejegyzése a következő: „Anno Domini 1689 die 28 Decembris vöttem én, Lőrinc pop egy köpönyeget komám uramtól, az járai lelkipásztortól, Podaki Mihálytól, flo. 5. Két forintját megadtam okkor, hogy vöttem, három forintjára búzát adok ősszel, az mint akkor jár az búza, az szerint.”

zen olvasható. Ezek között találhatunk lapszéli, a tartalomra vonatkozó jegyzeteket⁴⁹ éppúgy, mint zsolttárrészleteket és bibliai idézeteket.⁵⁰ Feltehetően főleg unitárius tulajdonosai és használói voltak, erre utal, hogy a *Halotti pompa* második lapján az Atya és a Fiú mellől valaki törölte a Szentlélek nevét. A második kötet (19) 18. századi barna bőrkötésű, unitárius tulajdonosai között szerepelnek Árkosi István, bözöni Bartók János, Kőrispataki Márton, kissárosi Bartók János; a 19. században a tordai unitárius gimnázium gyűjteményének része volt. A kötetben 17. századi széljegyzetek találhatók latinul és magyarul, a hátvédlapon pedig a műre vonatkozó tartalmi utalások. A könyvtár fő gyűjteményében emellett van még egy teljes példány (20).⁵¹

Kolozsváron még egy kolligált, a benne található pecsét tanulsága szerint az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményéből származó kötet (21) található a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárban.⁵² A kötet néhány lapján több kéztől való, a magyar prédikációk szövegére reflektáló latin nyelvű jegyzeteket és tollpróbákat találunk.

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban összesen négy példány van, kettő a Teleki-, kettő pedig a Bolyai-gyűjteményből. Ezek közül három papírtáblás félbőr kötetes, egy pedig vaknyomásos, keretelt reneszánsz bőrkötésű, supralibrossal ellátott példány. Ez utóbbi az első Bolyai Könyvtárból származó kötet (22), melynek Keserői Dajka János által írt előszava a kolligátum elejére, az *Exequiarum coereimonialium* előszava és főszövege közé van kötve⁵³ Kötésén az M. B. K. MDCXLI supralibros olvasható. Tulajdonosai közül azonosítani lehet Bodó Mátyást (Matth. Bódó), Szabó Sámuel (Sam. Szabó), Ajtai Józsefet (Jos. Ajtai, 1762). „Ezen ritka magyar könyvet” 1790 októberében Rhédey Ferenc ajándékozta a református kollégium könyvtárának. A kötetben rövid magyar és latin nyelvű, a könyv tartalmára vonatkozó bejegyzések találhatók, egyik szennylapján gazdasági bejegyzés, másikon a 23. zoltár Szenci Molnár-féle fordítása első versszakának díszes betűkkel beírt másolata olvasható. A kötet végén Károlyi Zsuzsanna életéről és a prédikációk között ehhez szolgáló információkról állított össze valaki kézíratos listát. Többek között említi Károlyi Zsuzsanna maga halálos ágyába való búcsúzódását, valamint a család genealógiáját. A második Bolyai-gyűjte-

49 A 74. lapon pl. a prédikációban szereplő „egy varas bikájára[!] talált volna” részhez, mely az ökörpásztorról szól, aki azon sír a teremtmény megtalálása után, hogy halandó, a következőket fűzi az egyik kéz a lapszélen: „talám varas békára inkább, és hálákat ad, és azon sírt, hogy nem adott volna [hálát] azért Istennek, hogy őt nem olyan rút féreggé, hanem az ő képére <...> okos emberré alkotta volna.”

50 A 18. lap alján zsolttáridézet [Zsolt 116, 15]: „Az Úrnak szemei előtt becsületes az ő szentinek halála.” A 34. oldalon szöveggközi beszúrásként zsolttáridézet szövege kiírva [Zsolt 30, 6]: „Lám, mert egy szempillantásig tart az ő haragja, és örökké való az ő jó akarata.” 63. lap fejlécében újszövetségi idézet [Róm 8, 13]: „Mert ha test szerint éltek, meghaltok, de ha az Lélekkel az testnek cselekedetét megölik, éltek.” A 66. lapon latin nyelvű zsolttárszöveg mellett fordítás sorközi beszúrással [Zsolt 39, 9]: „Minden én vétkeimből szabadíts meg engemet, és az bolondnak szidalmazására ne vessél engemet.” A következő oldal fejlécében ószövetségi idézet magyarra fordítása [Ézs 38, 10]: „Én azt mondom vala, az én életemnek még ideinek megrövidítésekor: Az koporsójának kapujára kell mennem az én esztendeimnek több részeitől megfosztatván” stb.

51 Jelzete: B. M. V. 54.

52 Jelzete: B. M. V. 1752 – B. M. V. 1753.

53 Jelzete: Bo-22320 col. 2.

ményből származó kötet⁵⁴ (23) szintén az egykori marosvásárhelyi református kollégium nagykönyvtárából származik, a korábbi tulajdonosok közül még ismerjük Molnár Sámuel és Kádár György 18. századi tulajdonosokat. Eleje hiányzik, Nyéki Vörös Mátyás *Dialogus*ásával és az *Exequiarum coereimonialium*mal van összekötve, az első lapon és a szöveg margóin gazdasági jellegű feljegyzéseket találunk. A kötetbe két helyen, a *Dialogus* ajánlásának margójára, valamint az *Exequiarum coereimonialium* egy lapjára egy idézet van kétszer bejegyezve, mely a 86. zsoltár Rímay-féle fordítására emlékeztet: „Az igaz hitű ember szilígy az világon.” A két Teleki-féle kötet közül az első, aranyozott gerincű kötetben (24),⁵⁵ mely Teleki Sámuel gyűjteményéből való, néhány jegyzet, kiemelés és tollpróba olvasható a margókon és a lapokon. A másik, bordázott gerincű, kopott kötésű kötet⁵⁶ (25) elején kézzel írt index található.⁵⁷ Belső tartalma csonka, a mű második fele a II. class. 3. prédikációjától hiányzik, ahogy a kolligátum második darabja, az *Exequiarum coereimonialium* első 136 lapja is. A kötet, mely iktári Bethlen Zsuzsanna gyűjteményéből való, korábban Wesselényi Kata tulajdonában volt. A több kéz által beírt latin és magyar nyelvű jegyzetek, tollpróbák, rajzok egy része a könyv körbevétele miatt megsérült.

A Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárának gyűjteményében őrzött székegyházi példány⁵⁸ (26) szintén egy kolligátum, a könyvtáron belül a Bethlen Téka része. A kötés aranyozott, a márványozott bőr két bőrszíjas rézcsattal összefogott, díszes gerincén Gróf Gyulai Klára supralibrosa (G. C. K. 1746), valamint a következő cím szerepel: *Bolti Gáspár prédikációi*. A kötéstábla belső oldalán az adományozó nevét, gróf Bethlen Imre nevét találjuk, melyet a könyvtáros Finta János jegyzett be 1803-ban, ahogy saját nevét is az első nyomtatott lapon a kéziratos bejegyzések közé.⁵⁹ A kolligátumban több kéztől találunk bejegyzéseket, ezek közül az egyik legérdekesebb a *Halotti pompa* a címlap levelének versóján olvasható, a 90. zsoltár versszakai alatt: „N.B.: Sitkai Kűs István komám hozta át Mihály fiát karácsony előtt öt héttel, ma penig, 21. Januarii, 9 hete, hogy itt vagyon.”

A kötetből példány található Gyulafehérváron a Batthyáneumban is (27), ennek kötése és címlapja elveszett.⁶⁰ A 263 lapnyi, az *Exequiarum coereimonialium*mal egybekötött nyomtatvány első lapjára valaki felírta: „Exequiarum”. Néhány jegyzet található a kötet margóin, valamint a 66. lapon egy elmosódott, olvashatatlan, talán tulajdonosi bejegyzés.

A zilahi református kollégium könyvtárában őrzött példányt gregorián kottalapokba kötötték (28). Bár nem sok kéziratos jegyzet van benne, néhány részletet megtudha-

54 Jelzete: Bo-22323 col. 1.

55 Jelzete: Tq-1520 c.

56 Jelzete: THq-45 r col. 1.

57 A lista érdekessége, hogy az I. class. 5. beszédének címében szereplő, több kötetben is javított nyomdahi-
hibát, miszerint a prédikáció augusztus 22-én hangzott el, az index írója átveszi.

58 Jelzete: 175.

59 Finta bejegyzéseivel kapcsolatban lásd: JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1976), 219–251.

60 Jelzete: Hung. XII 80, inv. 33018.

tunk korábbi tulajdonosairól.⁶¹ A kötet 1634. március 16-án a református kántor, Egeresi Mihály (Michael Egeresi, Senior Cantor Ecclesiae Orthodoxae Claudiacae) tulajdonába került.⁶² Ugyancsak tulajdonosai voltak (az elhalványult, rosszul olvasható bejegyzések szerint) Egeresi Jakab (Jacobus C. Egeresi), Egeresi Mihály fia, 1728-tól Mezei István (Stephanus Mezei), további tulajdonosai pedig Enyedi (?) István és Sárospataki István.⁶³ Utóbbi azt is bejegyezte a kötet egyik lapjára, hogy milyen könyveket adott kölcsön, többek között Soós uramnak a rakóvi kátét.⁶⁴ Egy átsatírozott bejegyzés szerint egy tulajdonos Pista fiának ajánlotta a „Menyország kalauzá”-t.

Néhány ma már nem ismert vagy elveszett példányról is van információnk, így az *Exequiarum coeemonialium*mal egybekötve megtalálható volt Kornfeld Móric könyvtárában,⁶⁵ példánya volt Szilágyi Sándornak, Vég helyi Dezsőnek, s a máramarosszigeti református líceum is őrzött valamikor egy példányt.⁶⁶

A munkának kéziratos másolatai is fennmaradtak, többnyire kivonatok és átiratok,⁶⁷ de ezek mellett ismerünk teljes másolatot is. A nagyenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban őrzött kéziratos kötet⁶⁸ belső kötetábláin tollpróbák és Székelyhidi Péter possessori bejegyzése található. A mutató táblák a nyomtatott kötet elején és végén lévő táblák összemásolásai a másolatra korrigált lapszámok megadásával. A nyomtatvány szövegének egészét tartalmazó, azt pontosan követő kéziratos anyag lapjai közül a címlevél és a másolat eleje hiányzik, az ide másolt, az *Exequiarum coeemonialium*ból származó magyar nyelvű búcsúztató csonkán maradt fenn.

Az ismertetések sorában utoljára a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának példányaira térünk ki. A Régi Könyvek Gyűjteménye az *Exequiarum coeemonialium*ból három példányt, a *Halotti pompából* négy példányt őriz, mindegyik kolligátum része, ebből három esetben a két nyomtatvány van egybekötve, a *Halotti pompa* negyedik példányát egy másik nyomtatvánnyal a 17. század derekán kolligálták.

61 A zilahi példány jelzete: 2897. H 31.

62 Életéről bővebben: HERPEI János, „Adatok a magyar egyházi éneklés és leányoktatás történetéhez”, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III.: Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, 288–325 (Budapest–Szeged: Horváth Károly, 1971), 290–293.

63 Mivel a kötet a bejegyzések szerint Erdélyben mozgott, vagy Pataki István kolozsvári professzorról, vagy arról a század közepén született Sárospataki Istvánról lehet szó, aki Utrechtben végezte tanulmányait, és többek között naplója is ránk maradt. Életükről és működésükről bővebben: HERPEI János, „Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez (Töredék)”, in *uo.*, 13–31; HERPEI János, „Pataki István naplólíró, radnóti udvari pap”, in *uo.*, 84–89.

64 A piszoklapon és a címlapon lévő bejegyzések nem jól olvashatók.

65 *Bibliotheca Mauritií Baronis Kornfeld: Index Librorum Hungaricorum*, szerk. B. J. [Balogh József] (Budapest: Franklin-Társulat, 1913), 12. A kolligátum a 42-es szám alatt szerepel a katalógusban.

66 Az RMK még egy példányt említ, Tibolddarócon, a Fáy gyűjteményben, ám ehhez megjegyzi, hogy csak az első, latin rész (vagyis az *Exequiarum coeemonialium*) található a gyűjteményben csonkán.

67 Több beszéd unitárius átiratai és másolatai maradtak fenn például a ma a Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött Marosvásárhelyi Kódexben. Erről bővebben: LOVAS Borbála, „A búcsúzás diszkrét bája: Református halotti beszédek egy unitárius prédikációgyűjteményben”, *Keresztény Magvető* 125. 2. sz. (2019): 153–169.

68 Jelzete: Ms. 57.

Az első kolligátum (29) az *Exequiarum coereimonialium*ot és a *Halotti pompát* tartalmazza.⁶⁹ Possessorairól a címlapon található bejegyzések tanúskodnak. Első ismert tulajdonosa Csengeri Péter, aki a possessorbejegyzés tanúsága szerint 1695 júliusában, Kolozsváron vásárolta.⁷⁰ A 18. századból három possessor ismert: Csernátoni János, Balog Pál (aki 1779-ben, Gombáson jutott hozzá) és Cornides Dániel. A könyvet a 19–20. század során újrakötötték, sötétbarna félbőr kötést kapott, melynek gerincfelirata aranyozott, a papírtáblák szürke mintázatúak. A tartalmi kiemelések, rövid jegyzetek mellett a használók műveltségéről, érdeklődéséről árulkodó bejegyzések is felbukkannak. A *Halotti pompa* Keserüi Dajka János erdélyi püspök által írott *praefatiója* mellett, a nyomtatott sorokra merőlegesen helyezkedik az ismeretlen kéztől származó marginália: „Quid fles Heraclite? Quid o, Democrite rides?”⁷¹ A sorok Hérakleitos és Démokritos gazdag irodalmi hagyománnyal rendelkező, egymással ellentétes etikai felfogására utalnak, ami Keserüi Dajka előszavának is központi motívuma volt. Az idézet azonos formában megtalálható (a máskülönben erdélyi gyökerekkel is rendelkező családból származó) Nicolaus Reusner 1587-ben kiadott, Tobias Stimmer fametszeteivel illusztrált emblémáskönyvében.⁷²

A második kolligátum (30) esetében szintén a latin és a magyar nyelvű prédikációs-könyvet kötötték egybe, kötése 18. századi barna bőrkötés, arany mintás, virágmintás előzékekkel.⁷³ Az Akadémiai Könyvtárba Vigyázó Sándor hagyatékával került. Vigyázónak a vásárlást követő bejegyzésén és a hagyaték pecsétjén túl két további, átfirkált bejegyzés talán possessorokat rejt. A kötetben több helyen találhatók szövegkiemelések, érdekesebb margináliára három helyen lelhetni. Az első az *Exequiarum coereimonialium* második részében, ifj. Bethlen Péter beszéde mellett a teljes margót elfoglalja. Az ismeretlen kéz a lap szélén oldotta fel a Bethlen szövegében szereplő, Károlyi Zsuzsannára és viselt címeire utaló rövidítéseket.⁷⁴ A második bejegyzés az I. class. 10., Gyöngyösi Andrástól származó prédikációjához lett lejegyezve. A nyomtatványban Gyöngyösi az „élet hamar elfutó bizonytalan voltát” illusztrálandó, a szerző megnevezése nélkül Ovidius *Pontuszi leveleinek* és a *Tristiának* szakaszait – „amaz közönséges versek” – idézi:

69 Jelzetük: RM I 4r 41/koll. 1. és RM I 4r 41/koll. 2.

70 „Sum Petri Csengeri comparantis Claudiopoli Anno 1695. Julij Valet d 60”.

71 RM I 4r 41/koll. 2., 2’.

72 „Quid fles, Heraclite? quid ô Democrite rides? / Nil nimium: plaeceat semper utrinque Modus.” Lásd: Nicolaus REUSNER, *Aureolorum emblematum liber singularis Thobiae Stimmeri iconibus affabré effictis exornatus* [...] (Argentorati: Bernardus Jobinus, 1587), H3’.

73 Jelzetük: RM I 8r 465/koll. 1. és RM I 8r 465/koll. 2.

74 „S. A. P. D. D. S. C. S. R. I. T. P. P. R. H. D. S. C. AC O. R. D.” *Exequiarum coereimonialium*..., 145. Ennek feloldása (a lapok vágása miatt csonkult) bejegyzés szerint: „Serenissima Ac Potentissima Domina Domina Susanna Carolyi Sacri Romani Imperii Tran[sylva]niaeque Principisissa Partium Regni Hungariae Domina Siculorum Comitissa Ac Opoliae Ratiborique[!] Ducissa”. MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 8r 465/koll. 1., 145.

Ludit in humanis divina potentia rebus.
Et certam praesens vix habet hora fidem.
Omnia sunt hominum tenui pendentia filo.
Et subito casu quae valuere ruunt:
Irus et est subito qui modo Craesus erat.⁷⁵

Több mint valószínű, hogy ehhez készült az az asztrológiai ihletésű ábra, mely a margón, illetve a lap alján található (3. kép). Az ismeretlen kéz jobb oldalt, fentről lefelé haladva a naprendszer égitesteinek jeleit – Nap, Hold, Mars, Merkúr, Jupiter, Vénusz, Szaturnusz – ábrázolja egymás alatt. A margón lejjebb, valamint a lap alján a körben – a Földtől való távolságuk szerint, még a geocentrikus világméretű megfelelő sorrendben – felrajzolt bolygók a Naptól kezdve pedig össze vannak kötve úgy, hogy mindegyiknek az óramutató járásával ellentétesen a harmadik bolygó a párja. Az eljárás egy hétágú csillag rajzát eredményezi. A lap alján lévő, a lapszélek levágása miatt csonka ábra az égitestek latin neveinek kezdő szótagjait is tartalmazza a jelek mellett. A kötetben szereplő bolygósorrend szokatlan, amit magyarázhat, ha forrása valamelyik asztrológiai tartalmat is közlő korabeli kalendárium volna.⁷⁶ Maga a szerencsére és a forgandó, törekeny emberi sorsra antik idézetekkel történő hivatkozás ugyanakkor gyakori a kora újkori asztrológiai irodalomban.⁷⁷ A harmadik bejegyzés a II. class. 8. prédikáció-

75 A Gyöngyösi András által felhasznált szakaszok:

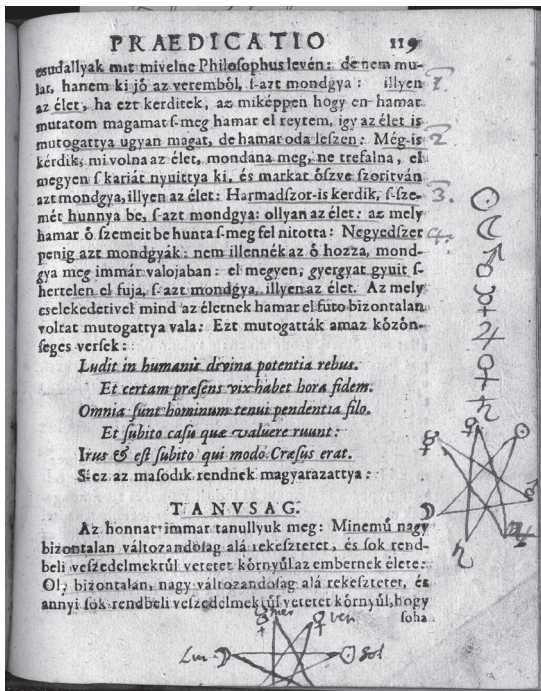
„Ludit in humanis divina potentia rebus, / et certam praesens vix habet hora fidem”. OVIDIUS, *Pont.* 4,3, 49–50.
„omnia sunt hominum tenui pendentia filo, / et subito casu quae valuere, ruunt”. OVIDIUS, *Pont.*, 4,3, 35–36.

„Irus et est subito, qui modo Croesus erat.” OVIDIUS, *Tr.*, 3,7, 42.

A *Pontuszi levelek*, különösen fentebb idézett helyei a középkortól kezdve nagy népszerűségnek örvendtek, számos florilegiumban és szállóige-gyűjteményben fellelhetők voltak, valamint több továbbköltést és átszerkesztést inspiráltak. A magyarországi írásbeliségben a vékony fonálon függő emberi élet toposzának használata már az Árpád-korból ismert, lásd: DÉRI Balázs, „...tenui pendentia filo...»: Ovidius-distichon egy Árpád-kori oklevélben”, *Levéltári Közlemények* 76, 2. sz. (2005): 5–12.

76 A kérdés további vizsgálatot igényel. A kora újkori naptárokról és az azokban szereplő asztrológiai tartalmakról általában lásd: DUKKON Ágnes, „A kalendáriumok művelődéstörténeti jelentőségéről a 17–18. század fordulójáig”, in *A megváltozott hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században*, szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola és VOIGT Vilmos, 295–312 (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, ELTE BTK Folklore Tanszék, 1988); DUKKON Ágnes, „Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)”, *Irodalomtudományi Közlemények* 96 (1992): 594–606; DUKKON Ágnes, „Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert”, in *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender: Beiträge zur historischen Presseforschung*, Hg. Astrid BROME, 237–244 (Bremen: Edition Lumiere, 2000); DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003); DUKKON Ágnes, „Kalender und ihre Eigentümer in Oberungarn im 17. Jh. Beiträge zur mehrsprachigen Kultur der Region”, in *Mezi Baltem a Uhrami: Komenský, Jednota bratrská a svět středoevropského protestantismu: Sborník k poctě Marty Bečkové*, ed. Vladimír URBÁNEK a Lenka ŘEZNÍKOVÁ (Praha: Filosofia, 2006), 185–198; DUKKON Ágnes, „A régi kalendáriumok nyelve”, in *Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, 227–245 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010).

77 Az asztrológiai elvekről, világrépről és az asztrológiában használt jelölésekről lásd továbbá: Reiner REISINGER, *Historische Horoskopie: Das iudicium magnum des Johannes Carion für Albrecht Dürers Patenkind* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997). E helyütt is köszönjük Orbán Áron segítségét.

3. kép: MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 8r 465/koll. 2., p. 119

(32).⁷⁹ A munka a Tiszabecsi P. Tamás által Kassai István, és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna búcsúztatására írt és 1641-ben a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában kiadott halotti prédikációk (RMNY S 1884A) csonka példányával van egybekötve. Possessorai közül hármat ismerünk biztosan, Toldalagi Jánost, egy Kriza (?) nevű possessort és Ráth Györgyöt, utóbbi hagyatékából került a kötet a könyvtár tulajdonába. Rozsondai Marianne leírása szerint az egykorú, 1641 után készült, magyarországi, német típusú reneszánsz kötésű kötet elő- és háttáblája megegyezik, a táblák szélén medalionos görgetős keret fut végig, a lombdíszek közötti medalionokban reformátorok képével. A második rácsdíszes keret rövidebb oldalait üres sáv köti össze. A középmezőben összetett lilium bélyegzős háromszöges sarkak, a közepén vázában álló virág. A könyv gerince három bordás, a kapitális szalag kétszínű pamut, a táblákat összefogó két-két bőrszalag helye még látható.⁸⁰ A korban nem volt példa nélküli a tematikus hasonló-

ját követően, a 264. lapon található errata mellett egy félbehagyott és a levelek vágása miatt csonkult, magyar nyelvű idézet található a Zsoltárok könyvéből (Zsolt 115, 1).

Ráth György könyvtárából került az Akadémiai Könyvtár állományába az *Exequiarum coemonialium* és a *Halotti pompa* harmadik kolligált példánya (31).⁷⁸ Kötése 19–20. századi piros, aranyozott gerincfeliratú félbőr kötés, színes, márványozott papírtáblákkal és szürke, márványozott előzékekkel. A könyvtári pecséteket – Ráth György, illetve az akadémia könyvtárának az *Exequiarum coemonialium* címlapjának versóján, valamint „A Sárospataki A. Oskola Könyvtára” a *Halotti pompa* mutatójának utolsó lapján található pecsétjét – leszámítva szűz példány.

Az Akadémiai Könyvtár legérdekesebb *Halotti pompa*-kötete egy kolligátum első része

78 Jelzetük: Ráth 118/2/koll. 1. és Ráth 118/2/koll. 2.

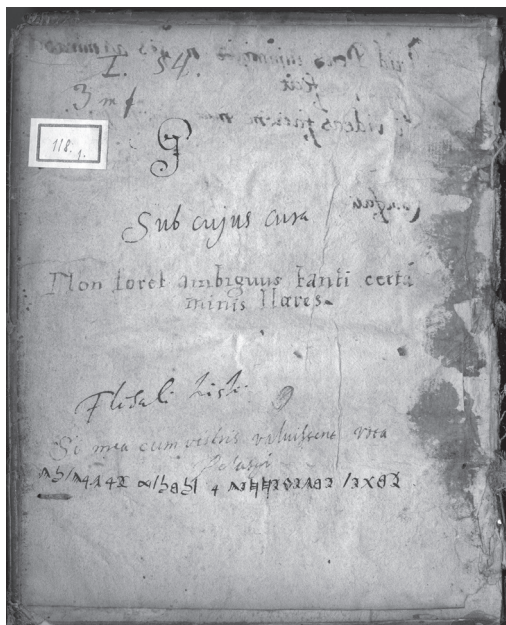
79 Jelzete: Ráth 118/1/koll. 1.

80 A munkáról bővebben írt: HELTAI János, „Halotti prédikációk ifjú Kassai István és idősebb Kassai István felesége, Viczei Anna fölött: Gyulafehérvár 1641. – RMNY S 1884A”, in *Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, 257–265 (Budapest:

ság, vagy a rokon familiáris kapcsolatok miatt összetartozó halotti beszédek összekötése. Emellett a kötet szempontjából Rozsondai Marianne azon állítása is érdekes, hogy a kötés alapján az Akadémiai Könyvtár gyűjteményéből további kötetek kapcsolhatók e nyomtatványhoz, amikben közös, hogy a possessor bejegyzések alapján már a 17. században katolikus közösséghez kapcsolható kolozsvári illetőségű gyűjteményekben megforduló könyvekről van szó.⁸¹

A kolligátumkötet első kötéstáblájának belső oldalán több bejegyzés található (4. kép). A lap felső részén a kötéstáblához rögzített túlsó lapról áttetsző bejegyzések sajnos kiolvashatatlanok. A szabadon lévő lapon, az áttetsző bejegyzések alatt két sorban feltehetően egy korábbi jelzet szerepel halvány, barna színű tintával, alatta kalligrafikus nagy G betű látható. Kissé lejjebb, azonos tintával, minden valószínűség szerint megegyező kéztől: „Sub cuius cura”. A lap közepén halványabb barna tintával, felcserélt sorrendben és a sorok között nagyobb kihagyással a *Metamorphoses* XIII. könyvéből származó kétsoros idézet áll: „Non foret ambiguus tanti certa / minis Haeres”, ill. „Si mea cum vestris valuissent vota / Pelasgi” (Az idézett szöveghely pontosan: „Si mea cum vestris valuissent vota Pelasgi, / Non foret ambiguus tanti certaminis heres”⁸²). Az Ovidius-idézet sorai közé ékelődik be Listi (?) possessorbejegyzése.

Possessorbejegyzések találhatóak a *Halotti pompa* címlapjának alján is. Fekete színű, sötét tintával íródott Toldalagi János bejegyzése. Toldalagi possessorbejegyzése tintájának színe és árnyalata igen hasonló a székely írásos szövegnek használtéhoz.

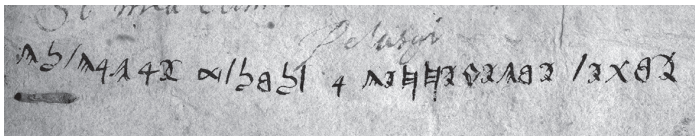

4. kép: Bejegyzések a kolligátumkötet 17. századi kötéstáblájának belső oldalán. MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, Ráth 118/1

Országos Széchényi Könyvtár, 2003), 258; ROZSONDAI Marianne, „Erdélyi kötések további csoportjai a 17. századból”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERŐK Attila és ZVARA Edina, 604–609 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016); ROZSONDAI Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 2019), 325.

81 HELTAI, „Halotti prédikációk...”, 265.

82 OVIDIUS, *Met.* 13, 128–129.

5. kép: A székely írásos bejegyzés. MTA KIK Régi Könyvek Gyűjteménye, Ráth 118/1

Az első kötéstábla belsejének utolsó bejegyzése ugyanis igazi kuriózum, a székely írás⁸³ kéziratos emlékeinek számát gyarapítja (5. kép). A székely írásos szöveg *A halálra való emlékeztetés* című temetési ének első sora: „Ember, emlékezzél a szomorú halálról”.⁸⁴ A bejegyzés a kolligátumkötet tartalmával tehát szoros tárgyi összefüggésben van. A *halálra való emlékeztetés* szövege kiemelkedően sok forrásból ismert, hat kéziratos és negyvenöt nyomtatott forrást ismerünk. A legkorábbi nyomtatvány Huszár Gál énekeskönyve, az *A Keresztyéni Gyülekezetben való Isteni dicséretetek*,⁸⁵ a legkorábbi kézirat pedig a fél századdal későbbi, unitárius *Bölöni-kódex*.⁸⁶ A verset elsőként a Bornemisza Péter által megrendelt és szerkesztett az *Énekek három rendbe*⁸⁷ tulajdonítja Batizi András evangélikus prédikátornak és énekszerzőnek, ez a szerzői attribúció jelenik meg Újfalvi Imre *Keresztyéni énekek*⁸⁸ című, számos későbbi kiadás alapjául szolgált kiadásának második, temetési énekeket tartalmazó részében is. Szilády Áron a verset Batizi egyetlen ismert halotti énekeként írta le.⁸⁹ Batizi András szerzőségével a vers keletkezése *terminus ante quemjének* a költő 1546 körüli halála kínálkozik, ezzel a legkorábbi protestáns temetési énekek egyike, ha nem éppen a legkorábbi.⁹⁰ A források felekezeti kötődése változatos képet mutat, a hat kéziratos forrásból három unitárius és három katolikus, az 1700-ig összegyűjtött negyvenöt nyomtatványból huszonnégy protestáns-

83 Tanulmányunk a köznyelvben a Sebestyén Gyula révén elterjedt *székely* vagy *magyar rovásírás*ként, újabban egyszerűen *rovás*ként emlegetett írásrendszerre a szakirodalmi konszenzust követve a *székely írás* terminussal hivatkozik. Az elnevezés indoklására: VÁSÁRY István, „A magyar rovásírás: A kutatás története és mai helyzete”, *Keletkutatás 1974: Tanulmányok az orientálistika köréből*, szerk. KARA György és TERÉK József, 159–171 (Budapest: Kőrösi Csoma Társaság, 1975), 165; SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában* (Budapest: Typotex Kiadó, 2014), 18–23. Vö: TUBAY Tiziano, *A székely írás kutatásának története* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2015), 97, 144, 146–147. A téma összegyűjtött irodalmát lásd továbbá: TUBAY Tiziano, szerk., *A székely írás irodalmának bibliográfiája*, v. 1, Adatbázisok és bibliográfiák 1 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), hozzáférés: 2020.11.05, <https://www.reciti.hu/2020/5917>.

84 RPHA 340: Az ének dedikálatlan, akrosztichon és kolofon nélküli, ismeretlen keletkezési idejű. Az énekkel kapcsolatos további felsorolt adatok az RPHA leírásán alapulnak, lásd: HORVÁTH Iván és H. HUBERT Gabriella, szerk., *Répertoire de la poésie hongroise ancienne (RPHA): A régi magyar vers leltára a kezdetektől 1600-ig*, v. 7.3, hozzáférés: 2021.05.22, <https://f-book.com/rpha/v7/rpha.php?r=0340>.

85 RMNy 160.

86 S 30.

87 RMNy 513.

88 RMNy 886.

89 RMKT 2, 419.

90 Az RPHA adatai szerint sorrendben a második.

ként, kilenc evangélikusként, nyolc reformátusként, kettő katolikusként, egy unitáriusként van azonosítva, míg egy kiadvány felekezeti hovatartozása tisztázatlan. Nyilvánvaló, hogy a Batizinak tulajdonított vers széles körben ismert volt, és bár a fennmaradt források többsége protestáns kötődésű, a temetési éneket minden felekezet használta.

A székely írásos szöveg harminc betű terjedelmű, a grafémák jobbról balra haladnak, s a következőképpen írhatók át: „ember emlekezzel a szomorú halálról”.⁹¹ A bejegyzés egyetlen verssorsnyi terjedelme miatt valószínűsíthető, hogy a bejegyzés írója előtt nem volt kézirat vagy nyomtatott forrás, a közismert szöveget fejből idézte.

A székely írás jelkészlete nem egységes, számos jelnek ábécénként kisebb-nagyobb mértékben eltérő variánsai ismertek. Ugyan a különböző jelkészletek gyűjtésének és táblázatba foglalásának régi hagyománya van, az ismert emlékek (köztük székely ábécék) számának növekedésével a 20. század első felére váltak lehetségessé a módszeres összehasonlító elemzések. Ilyesmire az 1930-as években ketten is vállalkoztak. Jakubovich Emil az addig publikált fontosabb ábécéket gyűjtötte össze a Nikolsburgi Ábécé közzétételekor.⁹² Ferenczi Sándor az egyes jelek felől közelített a kérdéshez és az *r* betű jelváltozatait nagy gondnal elemezte.⁹³ A székely ábécéket legutóbb Zsupos Zoltán hasonlította össze és foglalta táblázatba, elemzésünkben erre támaszkodunk.⁹⁴

A vizsgált bejegyzés terjedelme miatt azzal, hogy a történeti székely ábécé mind a 34 grafémáját⁹⁵ módunk lenne elemezni, eleve nem számolhatunk. Figyelembe véve az ismétlődő karaktereket a következő 12 jellel kell számot vetnünk: *a, b, e, h, k, l, m, o, r, sz, u, z*. A jelek együttesen leginkább Telegdi János ábécéje felé mutatnak, egyes karakterek (mint az *r* és *u*) ugyanakkor hasonlóságot mutatnak Miskolci Csulyak István ábécéjével,⁹⁶ illetve – a *b* és az *r* esetében – Bonyhai Moga Mihály jelsorával is.⁹⁷ A legszokatlanabb formájú mind közül az *o* graféma.

91 Az olvasatban az *sz* kurziválásával szándékozzuk jelezni, hogy bár a latin betűs magyar helyesírásban a Nemzetközi Fonetikai Ábécé (IPA) által [s] jellel jelölt alveoláris zöngétlen réshangot, a kancelláriai helyesírásból örökölt módon, a magyar helyesírás hagyományosan az *s + z* betűkapcsolattal jelöli, a fonémát a székely írás önálló grafémával rögzíti.

92 JAKUBOVICH Emil, „A székely rovásírás legrégebbi ábécéi”, *Magyar Nyelv* 31, 1–2. sz. (1935): 1–17.

93 FERENCZI Sándor, „Rovásírásunk *r* jegye”, *Erdélyi Múzeum* 44 (1939): 179–198.

94 ZSUPOS Zoltán, *A székely írásról* (Budapest: Magánkiadás, 2015), melléklet.

95 VÖ. SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 118–120.

96 Miskolci Csulyak István református lelkész ábécéje naplójának végén a székely ábécének két jelsora maradt fenn: OSZK Kézirattár, jelzete: Oct. Lat. 656, 371r. Az emléket elsőként Jakubovich Emil közölte a székely ábécékről írott tanulmányában: JAKUBOVICH, „A székely rovásírás legrégebbi ábécéi”, 12–14. Színes fényképhasonmása: HORVÁTH Iván, HARANGOZÓ Ádám, NÉMETH Nikolett és TUBAY Tiziano, „A Nikolsburgi ábécé hitelességének kérdése: Előzetes közlemény”, in *Szöveg – emlék – kép*, szerk. BOKA László és P. VÁSÁRHELYI Judit, *Bibliotheca Scientiae et Artis* 2, 76–90 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2011), 80; TUBAY, *A székely írás kutatásának története*, 201. Mivel az ábécék a napló végén találhatóak, az emlék pontosan nem datálható: lejegyzését Jakubovich 1610–1638 közé, Horváth Iván szerzőtársaival pedig 1603–1644 közé tette.

97 A neve alapján a Küküllő vármegyei Bonyháról, valószínűleg román eredetű családból származó, katolikus vallású Bonyhai Moga Mihály székely írásos bejegyzései és ábécéje egy kolligátumkötetben maradtak fenn, mely egykor a csíksomlyói ferences kolostor gyűjteményének része volt, ma Budapesten őrzik: Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, jelzete: 48. sz. Az emléket és Bonyhai Moga személyét elsőként Benkő

Telegdi János *Rudimenta Priscae Hunnorum linguae brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa* című latin nyelvű értekezése a székely írás legtöbb másolatban fennmaradt emléke.⁹⁸ A kérdés-felelet felépítésű, oktató-népszerűsítő céllal készült mű ajánlását – melynek terjedelme meghaladja az értekezését – Baranyai Decsi János írta, az a kevés, amit a *Rudimenta* szerzőjéről tudhatunk, ebből bogozható ki. Telegdi minden bizonnyal református vallású volt, az ajánlás záró szavai, amint arra Szabó Károly felhívta a figyelmet, erre engednek következtetni.⁹⁹ Sándor Klára szerint Szabó álláspontját erősíti a *Rudimenta* szövegmutatványaként székely írással lejegyzett *Miatyánk* végén olvasható doxológia szövege is.¹⁰⁰ A *Rudimenta* keletkezési idejével kapcsolatban ugyancsak Baranyai Decsi egy elejtett megjegyzésére támaszkodhatunk. E szerint a kéziratot Telegdi *mi- nap* vagy *röviddel ezelőtt* (nuper) adta át neki,¹⁰¹ vagyis a mű *terminus ante quem*-jének Baranyai Decsi ajánlásának 1598. március 5-i datálása adódik. Jerney János és Szabó Károly nyomán egy ideig úgy tartották, hogy a *Rudimenta* nyomtatásban is megjelent,¹⁰² mígnem

Elek ismertette: „A siménfalvi rovásémlék és köre”, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. KOVÁCS András, SIPOS Gábor és TONK Sándor, 55–64 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996). A bejegyzések az ábécé kivételével mind datáltak, e szerint Bonyhai Moga a négy székely írásos bejegyzések 1627 és 1629 között keletkeztek, feltehetően ez idő tájt jegyezte le a székely ábécét is.

- 98 Az emlék kiemelkedő jelentőségét mutatja a gazdag szakirodalom, például: BOD Péter, *Magyar Athenas avagy az Erdélyben és Magyarországban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe botsátott írások által esmeretesebbé lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok* (h. n.: 1766), 3^r-6^t; SZABÓ Károly, „A régi hún-székely írásról: Első közlemény”, *Budapesti Szemle* 5 (1866): 114–143, 122–125; SEBESTYÉN Gyula, „Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata: Husszonegy hasonmással a szövegben”, *Magyar Könyvszemle* 11 (1903): 247–280; SEBESTYÉN Gyula, *Rovás és rovásírás: A Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából végzett tanulmányok alapján*, Magyar Néprajzi Könyvtár 2 (Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 1909), 201–234; SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1915), 91–117; JAKUBOVICH, „A székely rovásírás legrégebbi ábécéi”, 14–16; MUSNAI László, „Székely rovásírásos emlékek”, *Magyar Nyelv* 32 (1936): 229–232; FERENCZI Géza, „A székely rovásírás Erdélyben ma létező emlékei”, in *Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, 51–67 (Szeged: József Attila Tudományegyetem Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, 1992), 60–61; FERENCZI Géza, „Bod Péter és a székely rovásírás”, in *Bod Péter, a historia litteraria művelője: Tanulmányok*, szerk. TÜSKÉS Gábor, *Historia litteraria* 15, 101–106 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004); SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 236–246; LOVAS, Borbála, „Baranyai Decsi, János”, in *Companion to Humanism in East Central Europe, vol. 1. Hungarian Humanism*, ed. Farkas Gábor KISS (Berlin: De Gruyter, in press); ORBÁN Áron, „Telegdi, János (Johannes Thelegdi)”, in *Companion to Humanism in East Central Europe: Hungarian Humanism*, ed. Farkas Gábor KISS, Vol. 1 (Berlin: De Gruyter), [Forthcoming].
- 99 „Decsi levelének végső szavai: »Deus [...] vos nobiscum ac cum tota ecclesia orthodoxa conservet, ex animo precor« szerintem világos bizonyosságai annak, hogy Telegdinek reformátusnak kellett lenni, miután tudjuk, hogy az orthodoxa ecclesián az akkori reformátusok csak saját egyházukat értették.” SZABÓ, „A régi hún-székely írásról...”, 123.
- 100 SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 243.
- 101 „Quum nuper mihi exhibuisses litteraturam tuam Scythicam...”. SEBESTYÉN, *A magyar rovásírás...*, 96.
- 102 JERNEY János, „A' hún-scitha betűkkel irott Thurocz vármegyei régiségről”, *Tudománytár* 8 (1840): 109–129, 109; SZABÓ, „A régi hún-székely írásról...”, 122.

Sebestyén Gyula az esetleges nyomtatvány felkutatására irányuló kísérleteinek kudarcával a lehetőséget elvetette.¹⁰³

Bár valószínűleg sajtót nem látott, másolatai révén a székely írás kéziratot anyagában hatása jelentős, ahogyan Sándor Klára fogalmaz, „a 17–18. században keletkezett székely emlékek – az Énlaki és a Rugonfalvi Felirat, valamint két kézírásos bejegyzés és egy szintén kézírásos ábécé kivételével – végső soron a *Rudimenta* betűsorára mennek vissza”.¹⁰⁴ Ezen emlékek egyik csoportját a peregrinációs albumok székely írásos bejegyzései alkotják. A szakirodalomban eddig ismertetett legkorábbi ilyen Csulai György 1644. február 22-én, Sárospatakon keltezett, Miskolci Csulyak István albumába írott bejegyzése. Csulai a Lukács-evangélium egy szakaszát idézte latinul és magyarul, miként Benkő Elek megállapította, mindkét esetben pontatlanul. A pontatlanságot 1715-ben egy alumnus, Huszti N. Zsigmond (S. N. Huszti) pávai lelkész is észrevette és a magyar protestáns bibliahagyomány szerint javította azt, szintén székely betűkkel.¹⁰⁵ Csulairól egyébként a szóban forgó albumbejegyzés felfedezése előtt is tudott volt a székely jelekben való jártassága, Lisznyai Kovács Pál *Magyarok krónikája* című munkájában az írásrendszerről szólva annak ismerői között név szerint említette: „Erdélyben, és Székelyföldén olyan Praedikátorokat is kik magyar betűkkel edgymásnak irtanak láttam s’ ismértem, ilyen vala Tsulai nevű Erdélyi Püspök-is.”¹⁰⁶ Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy Csulai György személye Károlyi Zsuzsanna temetéséhez is kapcsolódik, halotti beszédét az *Exequiarum coeremonialium* örzi.¹⁰⁷

A peregrinusok székely írás iránti érdeklődését példázzák a Kismarjai Veszelin Pál emlékkönyvből ismert bejegyzések is. A korábbi bejegyzés Komáromi Csipkés Györgyé, aki 1653. március 12-én Leidenben, héber és görög sorok közé írta be székely írással: „Elég énnekem az Isten kegyelme. Te esmérd meg magadat.” A későbbi bejegyzés szerzője az apja nyomdokait követő Miskolci Csulyak Gáspár, aki 1654. február 3-án Franekerben jegyezte be az emlékkönyvbe székely betűkkel: „Légy hű mind halálíglan és teneked adom az életnek koronáját”.¹⁰⁸ Ugyan ismerünk egy olyan székely

103 SEBESTYÉN Gyula, „Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben?”, *Ethnographia* 26 (1915): 325–327; SEBESTYÉN, *A magyar rovásírás...*, 92–94.

104 SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 246.

105 BENKŐ Elek, „Rovásírásos bejegyzések Miskolci Csulyak István peregrinációs albumában”, *Erdélyi Múzeum* 56, 1–2. sz. (1993): 81–83. Miskolci Csulyak peregrinációs albumáról lásd: JAKÓ Zsigmond, *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*, Irodalomtörténeti dolgozatok 71 (Szeged: József Attila Tudományegyetem Bölcsésztudományi Kara, 1972).

106 „Ezeknek a’ Székelyeknek (a’ mint az Atyllának és még az előtt való magyaroknak is) tulajdon magános magyar bötüi, és írási vóltanak, és valamint ma írnak a’ Sidók és a’ napkeleti népek az írásokban job kéz felől bal kéz felé mentenek, melly magyar betűket és írásokat hazámban lakván én magam is láttam, sőt Erdélyben, és Székelyföldén olyan Praedikátorokat is kik magyar betűkkel edgymásnak irtanak láttam s’ ismértem, ilyen vala Tsulai nevű Erdélyi Püspök-is.” LISZNYAI KOVÁCS PÁL, *Magyarok cronicaja. Melly be foglal M. C. XCVI. Esztendőket. Avagy Christus születésenek 268-1464. Esztendei alatt lett dolgait a’ magyaroknak: Mellyet Chronologicze az az: Christus Urunk Esztendeinek folyása szerint illendő rövid formában* (Debrecen: Kassai Pál, 1692), 172–173. – RMK I. 1421.

107 *Exequiarum coeremonialium...*, 103–111.

108 SEBESTYÉN, *A magyar rovásírás...*, 110–112; SÁNDOR, *A székely írás nyomában*, 271–274.

írással bejegyzést, amely konkrétan könyvtáblára íródott – makfalvi Farkaslaki Mátyás 1624-ben lejegyzett átkát azokra, akik ajándékba kapott görög nyelvkönyvét esetleg ellopnák¹⁰⁹ –, ám aligha tévedünk, ha a könyvtábla-bejegyzés művelődéstörténeti kontextusának inkább ezeket a világlátott protestáns értelmiségiektől származó, rövid, vallásos tartalmú bejegyzéseket tekintjük.

A kolligátumkötet nyomtatványainak egykorú vagy közel egykorú használatára számos jel utal, noha ezek megoszlása a kolligátumon belül nem egyenletes és nem is egységes. Míg a *Halotti pompa* I. class. 2–3. és 5–7. prédikáció esetében margináliákkal és aláhúzásokkal találkozunk, a II. class. 4. és 6. prédikációinál csak szakaszok melletti kiemelések és aláhúzások vannak. Tiszabecsi P. Tamás beszédei egyaránt tartalmaznak kisebb margójegyzeteket, aláhúzásokat, valamint lapszéli kiemeléseket. A jelzett prédikációknál legalább három kéztől származnak a rövid latin és magyar jegyzeteket (értelmező kiemelések, bibliai *locusok* stb.).

A leggazdagabban a *Halotti pompa* I. class. második, Gyöngyösi Kiséri András által, és harmadik, Keserüi Dajka János által írt prédikációi vannak preparálva, s itt található a leghosszabb margináliák. Azt, hogy az alkalmi kötet a későbbiben gyakorlatban is hasznosult, jól mutatja a Keserüi Dajka prédikációjához, a nyomtatvány 23–24. lapjain lejegyzett alternatív bevezetés:¹¹⁰

Aliud exordium. Nem csuda dolog keresztyén ember, ha az Isten az őtöle elszakadott gonosz és istentelen embereket ez világon is megbünteti és meg is sanyargatja. De azon minden lélek mind csudálkozhatik, midőn látja, hogy az igazak, és kegyes életű emberek vagynak az szenvedésben és nyomorúságban, kivált, ha az ő szenvedésök igen nagyok és hosszasak. Oka pedig ez: hogy úgy tetszik az embereknek, hogy ez dolog az Szent Istennek igazságával ellenkezik, az mely szerint az jóknak jóval, az gonoszoknak gonoszal kellene fizetni. Holott azért ellenkezőképpen látjuk az dolgot folyani, az gonoszok virágoznak, az jók pediglen sokat szenvednek, mint ez Istenben boldogult asszonyi állapot is, noha kegyes és istenfélő személy volt egész életében, az mint mindannyian tudjátok, mindazonáltal igen sok nyavalyákat és kínokat szenvedett sok esztendő alatt, az mint ezt is tudjátok. Tehát igen méltó az ő temetésének alkalmosságával ez akadályból gyarló elméinket kiszabadítanunk és az ellen magunknak vigasztalást keresnünk. Hathatósabbat pediglen mástól alig vehetünk, mint **Dávidtól**, ki ezen matériát forgatván így szól az **föl volt leckében**. **Sok nyomorúságok** etc. / melyben **summa** szerént: **vigasztalja** etc.

Az alternatív bevezetés első fele az előző prédikáció utolsó lapján (vagyis a Keserüi Dajka prédikációjának első lapjával szemközti versón) is le van jegyezve, ráadásul Gyöngyösi Kiséri beszéde témájában is igen hasonló, akár ahhoz is íródhatott volna.

109 DANKANITS Ádám, „Rovásírással sorok 1624-ből”, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 14 (1970): 378–379.

110 Az átírás a szöveget részlegesen modernizálva, egyes helyesírási jellegzetességeket megtartva közli. A kiemelések tőlem: T. T.

Honnan tudhatjuk, hogy a bejegyzés biztosan Keserüi Dajka András halotti beszédéhez tartozik? Egyrészt azokból a fentebb kiemeléssel jelölt a referenciapontokból, amelyek a margináliát a prédikáció különböző szakaszaihoz kötik. Másrészt a margináliák latin megjelölésekor a bejegyző kéz is világossá tette ezt: míg a 22. lapon szereplő, félbehagyott bejegyzés előtt „Aliter sic formam potest Exordium pro textu sequenti” megjelölés áll, addig a 23. lapon „Aliud exordium” szerepel.

A kéz azonosítható több magyar, illetve latin nyelvű bejegyzés szerzőjeként is.¹¹¹ A kötet 26. lapján szintén ő jegyezte le egy lehetséges feleletet Keserüi Dajka prédikációjának arra az érvelést nyitó kérdésére, miért engedi az Úr a híveket sok nyomorúság alatt szenvedni:

Úgy látjuk, hogy az ember ömagát igen hamar elbízó, kivált, ha vagy erővel vagy gazdagsággal vagy bölcsességgel magát másoknál elébbvalónak óhajtja hinni, sőt néha magok szentségökkel is nem szégyenlik némelyik dicsekedni, mint amaz Pharisaeus Luc 14. 11,12.

A kolligátumkötet hátuljában található két szennylevélen további rövid bejegyzésekre bukkanunk. Az első szennylevél rectóján olvasható, a női uralkodók ellen felszólaló szállóige sorai stiláris és tartalmi szempontból eltérnek az összes többitől.¹¹² A második szennylevél rectóján négy bejegyzés maradt fenn. Az első – „Tu fonti insultare cave, nam labimur omnes, / Et[!] sumus, aut fuimus, vel possumus esse, quod ille est” –, és a harmadik bejegyzés – „Aut sumus, aut fuimus, aut possumus esse, quod hic est.” – feltehetően összetartozik, a későbbi kéz a szállóige második sorát rögzíthette az általa ismert alakban. Ez a változat máskülönben megegyezik azzal a formával, ahogyan Geleji Katona István a *Váltság titka* című művének a kolligátummal közel egykorú második kötetének (1647) lapjain szerepel.¹¹³ Felülről a második helyen, vagyis az előbb idézettek között, Marcellus Palingenius *Stellatus Zodiacus vitae* című népszerű tankölteményéből származó idézet áll: „*Omnia fert tempus, / pariter rapit omnia tempus*”.¹¹⁴ Amint a mű hazai recepciótörténetét áttekintő tanulmányában Knapp Éva bemutatja, a *Zodiacus vitae* Magyarországon is nagy népszerűségnek örvendett, ismerete túlnyomórészt (de nem kizárólag) protestáns környezetben adatható. Iskolai használatának legkorábbi nyo-

111 Például a kötet 29. és 66. lapján.

112 „Regna regunt vulvae, clamat gens tota simul / vae / Dedecus est Reg[n]i, de muliere regi”.

113 GELEJI KATONA István, *A váltság-titkának második volumenje, forgatókja, melylyben be-foglaltatnak a' Negyedik, és Ötödik Részek, úgy-mint a' Christusnak a' mi váltságunkért valo gyalázatos, és keserves szenvedései, kereszt-fára feszítettése, halála, temetése, és a' halálból valo ditsősés fel-támadása, s' az utan lött egy-néhányszori meg-jelenései, a' Negyedikhez ragasztatott két Függelékcskekvel egygyütt* (Nagyvárad: Szenci Kertész Ábrahám, 1647), 510. – RMNy 2197. Az „Aut sumus...” kezdetű maxima a régi magyar irodalomban önállóan is megjelenik, például Bornemisza Péternél. Vö. BORNEMISZA Péter, *Ördögi kísértetek*, kiad., jegyz. ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 89.

114 ZV VI, 346. A mű kritikai kiadása: PALINGÈNE, *Le zodiaque de la vie (Zodiacus vitae) XII livres*, Texte latin établi, traduit et annoté par Jacques CHOMARAT (Genève: Librairie Droz S. A., 1996).

ma Miskolci Csulyak István egy 1600-ban, Sárospatakon írt latin nyelvű verse.¹¹⁵ A bejegyzések sorát a Példabeszédek könyvéből (Péld 27,1) származó rövid idézet zárja: *Ne gloriaris in crastinum*, vagyis *Ne dicsekedj a holnappal*.

Összefoglalás

A *Halotti pompa* köteteinek harminckét ismert példányából huszonnégy teljes, hét példány csonka, illetve van egy, melyből mindössze egyetlen lap maradt fenn. A példányokból huszonegy kolligátum része, többnyire, de nem kizárólag, az *Exequiarum Coeremonialium*mal összekötve. A prédikációskönyv tartalma másolatokban is terjedt, erre engednek következtetni kéziratos másolatai, kivonatai és átiratai.

Possessorbejegyzések tizenhat kötetből, vagyis a példányok feléből adatolhatók. Egyéb típusú bejegyzések, jegyzetek huszonegy példányban, tehát a fennmaradt példányok kétharmadában vannak. A legmeghatározóbbak a rövid, mindössze néhány szóból álló, magyar vagy latin nyelvű tartalmi kiemelések, megjegyzések és hivatkozások. Viszonylag gyakoriak és a használók műveltségéről jobban árulkodnak a mondatnyi terjedelmű bejegyzések, melyek forrása nem ritkán valamely, a korszakban elterjedt szállóige vagy iskolai használatban lévő klasszikus vagy kora újkori szöveg. Előfordulnak hosszabb bejegyzések is, köztük kommentárok, hosszabb megjegyzések, s nem példa nélküli, hogy egy-egy szakasz mellett átirat szerepel. Szintén a használatra utalnak a kötetekbe bejegyzett mutatók, aláhúzások, logikai tagolások. A szűz példányok – melyekben sem possessorbejegyzések, sem jegyzetek nincsenek – kimondottan ritkák.

A szakirodalom által gyakran említett szövegtörténeti részletet, miszerint a *Halotti pompa* nemcsak az elhunyt emlékét őrző, reprezentációs céllal kiadott alkalmi kötet, hanem a 17. századi egyházi példatárak egyike volt, és így a kor prédikációs gyakorlatában is hasznosult, jól alátámasztják a kötetekben található jegyzetek, bejegyzések. A gyűjtemény használata emellett több vallási felekezethez köthető, sőt a benne szereplő történelmi hivatkozásokra és klasszikus idézetekre reflektáló jegyzetek nem ritkán túlmutatnak a vallási tematikán, ami által szélesebb rálátás nyílik a kötet olvasóinak műveltségére és más irányú érdeklődésére. A kötet vizsgálata jó példa arra, hogy a kora újkori nyomtatványok irodalomtörténeti feldolgozása során a szövegtest elemzésén túl érdemes nagyobb figyelmet szentelni a fennmaradt példányok mindegyikére, az egyes példányokban található kéziratos bejegyzésekre és azok tulajdonosaira, hogy pontosabb képet alkothassunk a kötetek irodalomtörténeti és irodalomszociológiai helyzetéről.

115 KNAPP Éva, „Palingenius *Zodiacus vitae*-je a régi magyar irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 127–144.

Summary

BORBÁLA LOVAS – TIZIANO TUBAY

Seventeenth-eighteenth century marginalia from Ban Micz to the Szekler script

The funeral sermons of Zsuzsanna Károlyi, the first wife of Gabriel Bethlen, Prince of Transylvania, delivered at the monumental, lengthy funeral procession on several locations and preached by the leading Calvinist pastors, were published in two volumes in 1624, the *Exequiarum Coeremonialium*, and the *Exequiae Principales, az az Halotti pompa*. There has been a growing scholarly interest towards these collections, especially the latter with its nineteen funeral sermons, written in Hungarian. To contribute to the research on the funeral sermons, this paper aims at presenting the book preserved copies of the book and the notes, glosses, and marginalia found in them. The volumes typically contain underlining, marginal notes, and highlighting, with some longer structured notes and textual arrangements. Besides the introduction of all the known thirty-two copies and fragments, there are two chapters where the authors give a lengthy analysis of the most remarkable notes. The first one is the ‘Micz bán’ (Ban Micz) legend within the sermon of Péter Alvinczi in one of the most valuable volumes, formerly owned by Gabriel Bethlen. The paper also offers a lengthy analysis of a copy of the Ráth-collection held today in the Library of the Hungarian Academy of Sciences. It preserves a real rarity on the inner side of the front cover’s binding board. A short inscription written in Székely (Szekler) script contains the first line of the funeral song entitled *A halálra való emlékeztetés* [‘Reminder of death’], a poem attributed to the early protestant poet András Batizi. The analysis discusses the possible source of the characters and the inscription’s context of cultural history. The sermon collection itself is a unique source to study and understand the 17th-century textual tradition better. With the help of the notes found in each copy, we can have a wider view of its readers, users, owners, supplementing the literary history of early modern funeral sermons.